

श्री साईनाथ प्रसन्न.

श्री साईलीला

मासिक पुस्तक.

[वर्ष ७ वें]

[अंक ५-६-७-८.]

नलिनी दलगत जलमतिर लम् । तद्दुनीचनमतिशय चपकम् ।

क्षणमपि सज्जनसंगतिरेका । भवाते भवाणव तरणे नोका
—शंकराचार्य.

संपादकः—रामचंद्र आत्माराम तर्खड.

अनुभव. १

रा. शुक्रवार ता. ११ जुलै १९३० रोजीं श्री. गुरुपौर्णिमेच्या उत्सवाच्या दिवशी मुंबईस परत जाण्यासाठी, शिर्डीहून श्री. दीक्षितांच्या वाढण्यासाठी रा. ब. मोरे श्वरराव प्रधान, सुंदराव नवलकर, त्यांचा मुलगा व लेखक नप्रहरानंतर सुमारे तीन वाजतां निघाले. ओटथावर रा. हरेराम हे एका खाटेवर वसले होते. त्यांनी प्रथम लेखकाजवळ आणि नंतर रा. प्रधान यांजपाशी जवळ असलेल्या मुलांप्रीत्यर्थ खाऊसाठी कांहीं पैशांची याचना केली.

प्रत्येक शुक्रवारी आठ आण्याचे चणे मागवून लहानमोठ्या गरीब-योर सर्व लोकांस वांटून देण्याचा रा. प्रधान यांचा कित्येक वर्षांपासून अवाधित नियम चालू आहे, आणि त्यांत कधींही खंड पडला नाही.

रा. हरेराम यांनी याचना केली त्या वेळी आज शुक्रवार आहे ही गोष्ट रा. प्रधान अजीबात विसरले होते. त्यांनी हरेरामांच्या हातावर एक आणा ठेविला. हरेराम म्हणाले “अरे इतकीं पोरे येथें आहेत आणि एक आण्यानें कसें भागेल? आणखी कांहीं दे?” तेव्हां रा. प्रधान यांच्या चटकन् लक्षांत आलें कीं, ही प्रेरणा श्रीसांईबाबाकडून होऊन आज शुक्रवार आहे, मोटरमध्ये वसल्यावर प्रवासामुळे दर शुक्रवारचा नियम चुकेल, म्हणून श्रीसांई माउऱीनेंच ही सूचना देवविली असावी, आणि त्याप्रमाणे त्यांनी आठ आणे हरेरामांच्या हातावर ठेविले आणि त्यांनी त्या मुलांना देण्याकरितां आठ आण्याचे चणे मागविले.

लेखक त्या वेळी मोटरमध्ये आधींच चढून वसला होता. श्रीगोपाणी येऊन नांव चालू असल्यामुळे वेळेवर आगगाडी मिळेल काय याविषर सांगेक असल्यानें प्रधान वर्गेरे मंडळींची चिंतातुर होऊन वाट पाहात होता.

इतक्यांत श्री. प्रधान मोटरपाशी आले. त्यांच्या डोळ्यातून प्रेमांगहत होते. त्यांची ती आनंदमयी मुद्रा पाहून लेखकाची चिंता पार नाहींशी; आणि रा. प्रधानांनी घडलेली हकीकत निवेदन केल्यावर श्रीसांई

श्रीसाई लीला

माझालीचे आपल्या भक्तांचें ब्रीद राखण्यासाठी काय काय आणि उपाय आणि इलाज अहर्निश चालू आहेत याचें त्याळा मोठें कौतुक

इतरांना ही गोष्ट क्षुल्लक वाटेल, परंतु श्रीयुत प्रधान यांची ती युक्त आनंदमयी मुद्रा लेखक कधीही विसरावयाचा नाहीं.

श्रीयुत हरेराम यांनी ही गोष्ट घडण्यापूर्वी थोडे क्षण लेखकापा मुळांना खाऊ देण्यासाठीं पैशांची याचना केली होती, आणि लेखकानें त्याच्या हातांवर दोन आणे ठेविले होते. तेव्हां हरेराम वरील प्रमाणे त्यालाही बोलले होते की, “ इतके पैसे कसे पुरतील ? ” पण त्याकडे दुर्लक्ष करून लेखक मोटरमध्ये जाऊन बसला. लेखकाची दर शुकवारीं स्वतःच्या पैशांनी चणे खरीद करून ते इतरांना वाटण्याची बहिवाट नाहीं. सबव हरेराम यांच्या याचनेचा त्याच्या मनावर यत्किंचित्‌ही परिणाम झाला नाहीं. पण पाहा की, त्यानंतर रा. प्रधान यांच्या मनावर तोच इशारा, त्याच शब्दांनीं बाबांनीं कर विला आणि त्यामुळे त्या भक्तांचे ब्रीद अवाधित ठेविले ! ही गोष्ट लेखकाळ स्वाभाविकरीत्या आनंददायी वाटली. असे प्रकार श्री साईबाबांच्या पायांपाशीं दूरदृश्य घडून येत असत. आणि सध्यांही भक्तांना वेळोवेळीं येत आहेत.

हे अनुभव क्षुल्लक मानू नयेत, आणि ते इतरांना प्रसिद्ध करून कळविण्यासाठीं मुळींच अनमान करूं नये, ही लेखकाची सर्व श्रीसाईं व इतर प्रभुभक्तांना वेळोवेळीं अत्यंत नम्र सूचना व याचना आहे.

आपल्या अध्यात्मशास्त्र दृष्टीने, आणि पाश्चात्यांच्या प्रचलित मानस-शास्त्राच्या आधाराने असल्या प्रेममय अनुभवांविषयीं लेखक आपल्या अल्प-समजुतीप्रमाणे पुढे मागें एखादा लेख लिहिण्याचें वाचकांच्या परवानगीने धाडस रण्याचे योजीत आहे.

(२)

रा. रा. चित्तामणराव रामनाथ सातधरे हे एक वांश्यांत राहणाऱ्या दुन्यातल्या जुन्या प्रसिद्ध कुटुंबांतील गृहस्थ आहेत. वस्ती बाजार रोड. आज त. ७ जुलै रोजी श्री गुरुपौर्णिमेच्या उत्सवाप्रीत्यर्थ आपली श्री गुरुदक्षिणा-देष्यासाठी माझ्या घरी आले होते, तेव्हां त्यांनी गेल्या महिन्यांत घडलेला आपला अनुभव सांगितला तो येणेप्रमाणे:—

ते म्हणाले, आज कित्येक वर्षे त्याचा नित्य नेम असा आहे की, प्रति सायंकाळी श्रीसांईबाबांच्या पूजेच्या प्रतिमेपुढे दिवा लावावयाचा.

यदाकदाचित् कचेरीतून अथवा दुसऱ्या कारणामुळे घरी परत येण्यास उशीर होण्याचा संभव असल्यास आपल्या मातुःश्रीस दिवा लावावयास सांगून नंतर ते घरांतून बाहेर पडत असतात, आणि त्याप्रमाणे ती माउळी आपल्या परमपूज्य गुरुमाउळीपुढे दिवा लाऊन ठेवीत असते. या गोष्टीला कधीही खुंड पडला नाही.

गेल्या महिन्यांत एके रविवारी कांहीं कामाकरितां ले मुंबईस जाण्याकरितां घरांतून बाहेर पडले. ज्या अर्थीं सायंकाळापूर्वीं घरीं परत येण्यां विषयीं त्यांचा पूर्ण भरंवसा होता त्या अर्थीं आपल्या परमपूज्य मातुःश्रील-संघ्याकाळी श्रीच्या पुढे दिवा लावून ठेवण्याची त्यांना आवश्यकता वाटली नाही, आणि त्यामुळे त्या माऊळीला त्यांनी तसें करण्यास सांगितलें नाहीं.

मुंबईत ज्या कामासाठीं ते गेले होते तें काम पुरें व्हावयास बराच वेळ अगला, आणि त्यानंतर कांहीं स्नेहीमंडळीच्या आग्रहावरून त्यांच्यासह एक नामांकित चित्रपट पाहाण्यासाठीं ते निघाले.

सायंकाळ होऊन दिवे नुकतेच लागले होते.

चित्रपट सुरु होऊन थोडाच वेळ झाला असेल इतक्यांत फिल्म तूटली. ती दुरुस्त होईपर्यंत सिनेमागृहांत पुन्हां रोषणाई करण्यांत आली होती. इतक्यांत एकाएकीं पॉवर जाऊन सर्व दिवे विझले आणि काळोख झाला. चित्रपटही दुरुस्त होईना. याप्रमाणे थोडी मिनिटे गेल्यावर चित्तामणराव पाण्या मनांत विचार आला की, अरे मी येथे चित्रपट पाहाण्यासाठीं आलों

आहे आणि घरीं बाबांच्या जवळ वत्ती लावावयास सांगून ठेवण्याचे विसरले आणि आई जी न विसरणारी तीही कदाचित् विसरली असेल, आणि बाबा अंधारात असतील याची स्मृति देण्यासाठी बाबांचा हा इशारा कशावरून नसेल वरे ! ”

हा विचार डोक्यांत येतांक्षणींच, तात्काळ त्या मित्रमंडळीला तेथेच त्या अंधारात सोडून मी त्या सिनेमागृहांतून बाहेर पडलो, आणि तडक स्टेशनाकडे धांवत गेलो. कर्मधर्मसंयोगानें मला इलेक्ट्रिक गाडीही तावढ-तोब मिळाली. बांद्यास उतरतांच धांवपळ करीत घरीं गेलों आणि पाहातों सो बाबांच्या पुढे दिवा लावावयास आई खरोखरीच. विसरली ढोती, आणि बाबांच्या प्रतिमेपुढे अंधार होता.

“ बाबासाहेब ! तुम्ही कांहीं म्हणा ! मी एक अल्प अज्ञबालक आहे; परंतु या प्रत्यक्ष दाखल्यानें माझें अंतःकरण भडभडून आले. आणि ही गोष माझ्या जन्मात मी कधीही विसरणार नाहीं. श्रीसाईं माउली जरी वात्यदृष्टीने अगोचर झाली, तरी याप्रमाणे आम्हासारख्यांना प्रत्यक्ष दाखले देऊन आम-च्यावर आपले प्रेम स्पृष्टपणे दृगोचर करून, आपल्या प्रेमपाशांत कसें घट नाघून ठेवीत आहे, हे त्यांचे कितीतरी उपकार आहेत ! ”

श्री. चिंतामणराव हे एक तरुण गृहस्थ आहेत. वरील हकीकत सांगतांना त्यांचा कंठ सद्द्वित होऊन त्यांना गहिंवर आला होता. तें दृश्य पाहून मला स्वाभाविक आनंद झाला व मी म्हणालो “ काय ही बाबाची लीला ! ”

ता. ७ जुलै
१९३०. }

रा. आ. तर्खड

(३)

इ. स. १९११ साली होळीनंतर दोन दिवसांनी ही गोष्ट घडली. त्या बेळी श्रीच्या मशिदीपुढे सभामंडप नव्हता. रखरखीत ऊन्ह पडले होते. चालतोना पाय पोळत होते. सुमारे दोन वाजले असतील. अशा बेळी ८-१० दिवसांचे एक बकरीचे बच्चे धांपा टाकीत, झोंके खात मशिदीसभोरच्या पटांगणांत आले आणि त्या भयंकर उन्हांत पडले.

मित्राच्या बायकोला तें पाहावेना. ती तशीच उठून पायच्या उतरून त्या बच्चाजवळ गेली. कांहीं गांवकरी देखील तेथें आले. त्यांनी त्या बच्चाला तपासले, आणि मित्राच्या बायकोला सांगितले की, तें बच्चे मेले. तेव्हा तिला अत्यंत वाईट वाटले.

केविलवाणे तोंड करून ती बाबाच्या कठडथापाशी गेली आणि रडे येऊन बाबांना म्हणाली.

“ बाबा ! तें बच्चे मेले ! ”

बाबा हा सर्व प्रकार बसल्या जागेवरून पाहात होतेच. ते म्हणाले:

“ आये तें मेले नसेल. उन्हाची तिरीप लागून पडले असेल ! ”

“ नाही बाबा ! तें मेले ! ”

“ होय ? ” असा प्रश्न करून बाबा उठले. पाण्याच्या तोटीचे एक अमेळ घेऊन पायच्या उतरून त्या बच्चाजवळ गेले. त्यांनी पाण्याची धार धरून त्या बच्चाला प्रदक्षिणा घालून त्या बच्चाच्या तोंडांत थोडे पाणी ओतले.

त्यावरोवर तें निस्तेज झालेले शरीर एकसमयावच्छेदेकरून थरथरले, आणि त्याचा श्वाच्छोच्छ्वास सुरू झाला. तेव्हा बाबा म्हणाले.

“ आये, कोठे ग तें मेले होते ? ” मी तुला सांगितले की, उन्हाची तिरीप लागून तें बेसावध झाले होते ना ? ”

तेव्हा गांवकरी म्हणाले, “ बाबा ! त्याले श्वास होता कोठे ? ”

बाबा हांसून म्हणाले “ चला, गर्दी करू नका. तें आता उठून जाईल ” आणि याप्रमाणे तें बच्चे उठून उभे राहिले आणि न्याकरीत दुण दुण उढया मारीत गेले.

हें दृश्य पाहून सर्वाना आनंद झाला.

यानंतर कांही काळाने एक दुसरा प्रकार झाला. तो असा. या गविष्या एका बाईचा एकुलता एक १०-१२ वर्षाचा मुलगा सर्पदंश होऊन मृत्युपंथाला लागला. वेळा मध्यान्ह रात्रीनंतरची होती. बाई आकोश करीत बाबाजबळ गेली आणि तीर्थाची याचना करावयास लागली. बाबा ते तिळा देईनात. उदी पण देईनात. इतकेच नव्हे तर तिला बोलले की, “त्याच्या आड येऊ नकोस !”

योढथा वेळांत तो मुलगा वारला. कै. भाऊसाहेब दीक्षितांना ते पाहावेना. ते काकूळत करून बाबाना आर्जवाने सांगू लागले की, त्या मुलाला जीवंत करावे.

बाबा म्हणाले “भाऊ, तू या भानगडीत पडू नकोस” तर दीक्षितांनी आपणी विनवणी चालूच ठेवून बाबांच्या हातापायांसारखे पडत होते. तेव्हां बाबा सरतेशेवटी म्हणाले “भाऊ ! त्या मुलाची योग्य व्यवस्था झाली आहे, आणि त्या त्याच्या नव्या देहांतून त्याच्या कडून निराळी कामगिरी होणार आहे, जी त्याचे हें सध्यांचे दिसणारे शरीर कधीही करू न शकते. आतां तू सांगतोस त्याप्रमाणे त्याने त्याचे नव्ये शरीर टाकावे, म्हणजे तिकडे मरावे, आणि इकडे पुन्हा जीवंत ब्हावे, हें तुझ्यासाठी मी करतो, पण त्याचा पुढे काय परिणाम होईल याचा तू विचार केलास ? त्याची जबाबदारी तू जाणतोस ? आणि ती घेण्याला तयार आहेस काय ?”

हें एकतां क्षणीच दीक्षितांच्या मनांत प्रकाश पडला की, त्याप्रमाणे त्या मुलाला जीवंत करणे म्हणजे श्रीनी आपल्या प्रचलित देहाच्या आयुर्मर्यादिंतला कांही भाग त्याला देऊन आपणी जीवनक्रिया त्या प्रमाणाने कमी झावी, आणि असें होऊन देखील त्या मुलाच्या त्या देहाकरवी इष्ट कामगेरी होणे तर नव्हतेच. हा प्रभूचा सर्व खेळ लक्षांत वेऊन अनुत्तम्युलुन प्रेम व सद्गुरुता होऊन दीक्षितांनी श्रीचे पाय घट धरिले.

अलवत श्री सार्व बाबासारख्या दिव्य पुरुषाला तो मृत देह पुन्हा जीवंत करणे ही कांही कठिण गोष्ट नव्हती. ज्यांनी यकःश्वित बकरीचे मेळेले

देर आम्हां सर्वांच्या देखत जीवंत केले ते मनुष्यरूपी पोर जीवंत करीनात ? यापासून काय निष्कर्ष निघतो हे आपण ब्रह्मीमृत श्री भास्करानंद सरस्वतीच्या चरित्रापासून अशाच तन्हेची मागेन निवेदन केलेली गोष्ट लक्षात घेतली असतां कल्प्यासारखें आहे.

नडिया शहरांत सब जज्जाच्या मुळाला १७ व्या वर्षी मृत्यु होता. ही ज्योतिःशाखाची गोष्ट बाजूला करून त्याचें आयुष्य आणखी चार वर्षांनी वाढविले, आणि ज्या दिवशी आपण आपला अमोलिक देह श्री काशीत ठेविला, त्याच दिवशी, त्याच वेळी तो मुलगा नडिया शहरी मृत्युवश होतो, या कांदीं काकताळीय न्यायाच्या गोष्टी नव्हत. वात्सल्यप्रेमाचा प्रभावच असा आहे. या दिव्य व्यक्ति म्हणजे तुम्हां आम्हासारखीं साधारण मनुष्ये नव्हत. आणि म्हणून त्यांना श्रीहरीचीच दृष्ट्य रूपे मानल्याशिवाय राहावत नाही, गत्यंतर नाही.

त्या नडिया शहरांतल्या मुळाच्या आजीच्या भक्तीला वश होऊन, तिच्या भक्तीच्या भरपाईप्रीत्यर्थ निसर्गाच्या ज्योतिःशाखाच्या आधारानें त्या मुळाची आयुर्मयादा त्याच्या जातकाप्रमाणे ठरलेली असतां, तिला बाजूला सारूप त्या मुळाला आणखी चार वर्षे वांचविले, आणि तसें करतांना असें स्पष्ट सांगितले कीं, “या माझ्या शरीरांत जोंपर्यंत प्राण आहे तोंपर्यंत हा मुलगा वांचेल ! ” ज्ञालेही तसेंच. त्या मुळाच्या एकविसाव्या वर्षी तो एका गुद्वारी घोड्यावरून पंडला आणि वेशुद्ध ज्ञाला तो रविवारीं माध्यान्ही वारा वाजतां वारला. इकडे श्रीकाशी क्षेत्रात श्रीभास्करानंद सरस्वती, पूर्ण पोणी, यांना त्याच गुद्वारीं कॉलव्यासारखा विकार ज्ञाला. दुसऱ्या दिवशी माफ वरे होऊन वैटकीवर नित्याप्रमाणे वसले. रविवारीं पहांटेला पुन्हा रेच मुळ होऊन माध्यान्हीं बरोबर वारा वाजतां आसन ठोकून त्यांनी देहाचे विसर्जन केले. त्या वेळी श्री काशीचे सिन्हिल सर्जन वगैरे मोठमोठे इंप्रज अमळदार, ज्यांचे महाराजांवर अतोनात प्रेम होते—त्या सर्वांच्या समोर अत्यंत विसर्मयकारक रीतीने हा खेळ केला.

श्रीसाई लौला.

यावरून काय समजावयाचे ? श्री भास्करानंदानीं त्या मुलाच्या बापाचा आणि आजीच्या भक्तीला भुलून आपली आयुमर्यादा चार वर्षांनी कमतो करून निसर्गाच्या ज्योतिःशास्त्राच्या नियमांना बाजूला सारून, ती त्या मुलाला दिली ही गोष्ट उघड होते.

या गोष्टी श्री साईलीलेत देण्याचा उद्देश मुख्यत्वेकरून हाच आहे, आणि लेखक याविषयी अनेक वेळां कंटाळा येईल अशा रीतीने पुनः पुन विवेचन करीत आहे की, या केवळ कल्पित भाकडकथा नाहीत; पांते प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टी आहेत. त्यांत यत्किंचितही अतिशयोक्ति नाही. या सृष्टीत इतक्या कांहीं आश्वर्यकारक गोष्टी आहेत की, त्याविषयीं साधारण माणसाची मति गुंग होते. मतलब हा की, आपणा सर्वांमध्ये किती अमर्याद सामर्थ्य आहे याविषयीं पूर्ण भरंवसायुक्त अंतःकरणाने विश्वास घरून विचार करून सर्व प्रकाराच्या संकटांना टक्कर देण्यांत येईल अशी कामगिरी करण्यास सर्वांनी सरसकट प्रवृत्त व उद्युक्त व्हावें हा या नम्र लेखकाचा केवळ एकच हेतु आहे.

ज्योतिःशास्त्रप्रमाणेच सर्व कांहीं पूर्व योजिलेल्या प्रकाराप्रमाणे घडते याविषयीं प्रसंग पाहून एखादा लेख लिहिण्यांत येईल.

महातारा

विनंती.

धुळे येथे श्री शंकरराव देवांच्या अविश्रांत संपादकत्वाखाली प्रसिद्ध होणाऱ्या श्री रामदास व रामदासी या गोड मासिकाच्या चालू वर्षाच्या श्रावण महिन्याच्या अंकांत श्री वा. दा. तळवळकर यांचा मनोबोध (autosuggestion) हा लेख जिझासूनी जखर अवलोकनांत घ्यावा.

अशा प्रकारची प्रचलित पाश्चात्य व आपल्या पूर्वकालीन विचाराच्या आधारानी युक्त अशी विवेचने प्रसिद्ध झाल्यास भक्तिमार्गासंबंधाने जी खोड-साळ विधाने पसरलीं आहेत ती दूर होऊन, भक्तिमार्गाचे ओजस्वी व तेजस्वी जालीम.रूप जनतेस कळून योग्य ती अत्यंत परिणामकारक स्वयंस्फुरित प्रत्येकात उत्पन्न झालीच पाहिजे.

रा. आ. तर्खड

संपादक

महाराजांचे दक्षिणेचे अनुभव.

(४)

श्री बाळासाहेब देवांचा श्रींच्या दक्षिणेविषयींचा विद्वत्ताप्रचुर लेख वाचून दक्षिणेसंबंधाने लेखकाला आठवणी होतात; त्यापैकीं काहीः—

१ इ. स. १९१० सालच्या डिसेंबर महिन्याचा पहिला आठवडा.

लेखकाची श्रींच्या चरणदर्शनाची ही दुसरी खेप. त्याच वर्षाच्या सप्टेंबर महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यांत श्रींचे त्याला प्रथम दर्शन झाले होतें.

त्या वेळी श्री सांईबाबा इतरांजवळ दक्षिणा मागत असलेले त्याने पाहिले होते. आणि जरी तो तेथे ४-५ दिवस राहिला होता तरी श्रीना त्याच्याजवळ काही देखील दक्षिणा आपण होऊन मागितली नव्हती.

या दुसऱ्या खेपेला सकाळी विहिरीवर (^१ लेंडीजवळच्या. जिचा सध्या उपयोग होत नाही) स्नान केल्यावर श्रीच्या हातावर एक रुपया दक्षिण ठेवावी असा त्याने मनांत संकल्प केला कां, तर सत्पुरुषाचें दर्शन रिळ हस्तानी घेऊ नये असा रिवाज त्याने पाहिला होता. त्या प्रमाणे तो हस्तानी घेऊ नये असा रिवाज त्याने पाहिला होता. त्या प्रमाणे तो श्रीच्या पायांजवळ जातांच श्री म्हणाले, “अरे! कांही दक्षिणा-बिक्षणा देतोस काय? ”

तो म्हणाले, “होय बाबा! काय देऊ? ”

बाबा ^{म्हणाले}, “दोन रुपये दे.” त्याने ते तात्काळ दिले आणि मंडळीत बसला. त्या वेळी त्याच्या बाजूला एक प्रसिद्ध विद्वान राज्यकार्य घुरंघर असे मोठे गृहस्थ बसले होते.

या गृहस्थाविषयी लेखकाळा त्या वेळी आणि अद्यापपर्यंत अत्यंत आदर आहे. हा सांप्रतचा लेख कदाचित् त्यांच्या अवलोकनांत आला आणि त्याविषयीची त्यांना आठवण असली तर तो वाचून त्यांना आनंद होईल, अशी लेखकाची पूर्ण खात्री आहे. असो! लेखकानें त्यांना हल्ळून विचारले, “दादासाहेब! बाबा दक्षिणा मागतात हें काय हो? ”

ते म्हणाले, “मग सागेन.”

पुढा कांही वेळानें तोच प्रश्न केल्यावर श्रीच्याकडे नजर ठेवून ते हल्ळून म्हणाले, “मला वाटते की, ही दक्षिणा घेऊन बाबा आपली किलिमें नाहींशी करितात.” हे शब्द त्यांनी इतक्या हल्ळक्या स्वरानें उच्चारिले होते की, ते चारसहा अंगला पलीकडे कधींही कोणाला ऐकूं जाते ना.

बाबा तर चांगले सात आठ हातावर त्यांच्या त्या गोणपाटाच्या रक्कट्यावर बसले होते. गर्दी मनस्वी होती, आणि त्यामुळे गलबलाही मनस्वी होता. घुणीच्या सर्पणांतून निघणारा घूर सर्वांना बेजार करीत होता. छपरांतून घूर जाण्यासाठी त्या वेळी घुराडे नव्हते. अशा या गलक्यांतून लेखकाच्या कानांजवळ उच्चारलेले ते शब्द अगदीं जवळ बसणाऱ्या कोणालाही

ऐकूं जाणे. अशक्य होतें. परंतु तशांतही एकदम गंभीर मुद्रा धारण करून श्री त्या विद्वान गृहस्थांना म्हणाले, “ भलतं भलतं त्यांना काय सांगतोस ? भाऊ, तूं त्यांचं कांहीं ऐकूं नकोस ! ” तेव्हां ते विद्वान गृहस्थ हात जोडून म्हणाले, “ नाहीं ! नाहीं बाबा ! मी चुकलों ! ” हे त्यांचे शब्द आणि ते उच्चारतांना त्यांची ज्ञालेली मुद्रा लेखक कधीही विसरणार नाहीं.

सर्वच अतकर्य गोष्टी. तेव्हां लेखकाने या दक्षिणेसंबंधाने विचार करण्याचेच सोडून दिले. इतके मात्र खरे कीं, बाबा कांहीं निमित्ताले दक्षिणा मागतात. ते निमित्त आपल्या आकलनाच्या बाहेर असल्यामुळे, आपण संकल्प केलेल्या, आपल्या बरोबर आणिलेल्या रकमेच्या बाहेर बाबा जेव्हां दक्षिणा मागत आणि ती घावयास आपणाजवळ साधन नाहीं असें कळून येई तेव्हां त्याला आपले सामर्थ्यहीनत्व स्पष्टपणे कळून येत असे.

“ जा ? अमक्याकडून मागून आण ? ” आता ज्याच्याकडे जाण्याची आज्ञा व्हावी त्या इसमाचा दजा आपल्यापेक्षां मोठा असावा. कधीं कधीं त्या इसमाचा दर्जा इतका लहान असावा कीं, याचकाळा आणि दात्याळा दोघांनाही विस्मय वाटावा. आपण आळेप्रमाणे त्या इसमाकडे जावे. नकार घरेलाच असे. रिकाम्या हातानीं बाबाकडे परत यावे. बाबानीं विचारावे, “ तो काय बोललारे ? ” उत्तर घावे, “ तो म्हणाला बाबाना आमचा नमस्कार सांगा.” बाबानीं म्हणावे, “ हं अ अ ! ” असा प्रकार व्हावयाचा. कधीं कधीं मुंबईस परत कसें जातां येईल ही देखील चिंता वाटावयाची, आणि आपण गरीब, येथे कशाळा आलों कीं, बाबानीं मागितलेली दक्षिणाही आपणाला देतां येऊं नये, असेही वाटावे. सारांश, मनाची बरीच चलविचल होत असे. परंतु तितक्यांत बाबांचे अतकर्य सामर्थ्य व आपल्या सर्वांविषयीची त्यांची पूर्ण कळकळ ही जाणीव उत्पन्न होऊन ती त्या चलविचल ज्ञालेल्या मनाळा शांत करीत असे.

या शिकवणीची अध्यात्मिक बाजू काय असेल ती असो. तिचा विचार योगी आणि जिज्ञासु यांनी करावा. श्रीच्या देहावसनानंतर या जगात होणाऱ्या घडामोडी आणि आघात यांना गृहस्थाश्रमी या नात्याने टक्का देण्यास सर्वांतर्यामीं श्री सार्वबाबारूपी दिव्य व्यक्तीवर सर्व प्रकारची मिस्त्रे ठेवून या जगात शांत वृत्तीने आयुष्याचे दिवस कसे काढावे, हें शिक्षण लेख. काळा या शिकवणीमुळे मिळाले आहे खास. ईश्वरविषयक वृत्तीत जें आंदोलन होत असते तें स्थिर होण्याला ही दक्षिणारूपी तालीम त्याला अत्यंत परिणामकारक झाली आहे खास.

(२) पुष्कळ वेळां दक्षिणेची मागणी करून बाबा ती अमक्यापासून आण, असें लेखकाळा सांगत आणि त्याप्रमाणे तो तेयें गेला असतां काही तरी अशा प्रकारची अध्यलिक चर्चा चाललेली असे कीं तिच्या पासून त्याल तसेच इतरांना अरसपरस खास लाभ व उपयुक्त माहीती प्राप्त होत असे.

(३) इ. स. १९१३च्या होळीच्या सणानंतर थोडथाच दिवसांनी

बंडलेली ही गोष्ट.

लेखक बाबांच्या पायांपाशीं बसला असता श्रीनीं त्याच्याजवळ पांच रूपये दक्षिणा मागितली. तेब्हां त्याने आपली खिशांतली पैशाची पिसवी उडून पाहिली तेब्हां पांच रूपये सुटे नव्हते; परंतु एक पांच रूपयांची नोट होती. ती तो देऊ जातो, इतक्यांत इतर डळी म्हणाली, ‘बाबा नोटा भेत नसतात.’ तेब्हां आपणाला येयें याच वेळीं सुटे रूपये कसे मिळतील हा विचार त्याच्या मनांत येतांच बाबा म्हणाले, “‘नोट दे.’” ती बाबांनी घेतांक्षणीच त्याला आनंद झाला. बाबांनी ती नोट उलटी सुलटी करून नंतर त्याला म्हणाले, “‘भाऊ ! ही नोट तुला मी परत देतो. जपून ठेव बरे !’” त्याला त्या शब्दांची विशेष किंमत वाटली नाही आणि नोट तशीच आपल्या “‘हॅटिंग’” कोटाच्या बाजूच्या खिशांत कोंबली. कीं जिकडून ती पडण्यासारखी नव्हती. तेब्हां बाबा पुन्हा म्हणाले, “‘भाऊ ! नोट जपून ठेव बरे का ?’” खिसा चांचपून तो म्हणाला, “‘होय बाबा जपून ठेविली आहे.’”

बाबा म्हणाले, “ अरे चोरून जाईल रे ! ” बाबांच्या या शब्दांची तरी त्याने किंमत करावी ! राम शिवा गोर्विदा ! ”

दीक्षितांच्या वाड्यांत परत आल्यावर वरच्या माढीवर गच्छीच्या दरवाज्याच्या डाव्या बाजूच्या खुंटीला त्याने आपला कोट लटकाविला आणि मंडळीवरोवर खाली जेवावयास उतरला. जेवण होऊन माढीवर जाताक्षणीच त्याने आपला खिसा तपासला, आणि पाहतो तो नोट नाहींशी झालेली त्याला आढळून आली. खाली जेवण चालले असतां एक व्यक्ती जिना चढून माढीवर गेल्याचे समजले. या मनुष्याला वर जाण्याची सक्त मनाई होती आणि त्याने अनेक वस्तु लांबविल्याचा दीक्षितांचा आरोप होताच आणि त्या इसमाला बोलावून पोलिसांच्या ताब्यांत दीक्षित देणार होते पण लेखकाने तसें त्यांना करूंदिले नाहीं, यामुळे त्या इसमाचा दीक्षितांवर कायमचा रोष राहिला आहे.

श्री साईं बाबांच्या करुनीचा “ खिसा ” याविषयी एखादा लेख पुढील काहीं प्रसंगी येईल.

“ म्हातारा ”

(५)

डिसेंबर १९२२ मध्ये मी रजेवर कोकणात गांवी असतांना श्री माड्येबुवा यांची भेट त्यांनीच स्थापन केलेल्या “ श्री साईं दरबारांत ” कुडाळ (संस्थान सावंतवाडी) येथे झाली. तेथें श्री बाबांची मोठी व वैराग्यसंपन्न प्रतिमा ठेवण्यात आलेली आहे. अर्थात् अशा तेजस्वी विभूतिकडे पाहून केणास त्वर्गीय आनंद होणार नाही ! माझा तर आनंद द्विगुणित झाला आणि तेथेच मिळालेल्या “ साईंलीला ” अंक वाचनाने भक्तिप्रेमास भरते आले.

गुरुश्रेष्ठ बाबांची सोज्वळ तसवीर आपणांजवळ सदैव असावी असे वारंवार वाटू लागले. “ साधूश्रेष्ठांच्या प्रतिमाप्रभेपासूनही मन भक्तिमय

बनते." त्यानंतर जानेवारी १९२४ साली मला नाशिक पोलिस ट्रैनिंग स्कूलमध्ये जाणे भाग पडले. पंधरा दिवसांनी मी श्री बाबांची तसवीर रा. रा. देव (हछीं पोलिस सब-इन्स्पेक्टर मुंबई) जे माझ्याबरोबरच तेयें होते, त्यांच्या घरी पाहिली. आणि माझ्या विनंतीवरून त्यांच्या जवळ असलेली एक कॉपी मला मिळाली व तेयेच असतांना कांही दिवसांनी पोटांत एक प्रकारची इजा उत्पन्न झाल्यामुळे डॉक्टरच्या सांगण्यावरून ऑपरेशन करण्यासाठी मुंबईत रजा घेऊन येण्यास निघालो. अशा तज्हेने गत्रौ स्टेशनवर येतो तोच एक गुजराथी गृहस्थ भेटले. सहज बोलणे होतां होतां, त्यांनी परत मुंबईस जाण्याचे कारण विचारले, म्हणून मी त्यांना माझी सविस्तर हकीकत निवेदन केली. त्यावरून ते म्हणाले की "निदान आणखी वीस दिवस आपण ऑपरेशन न करणे हें वरें. कारण ग्रह फारच वाईट आहेत." ह्या गृहस्थाचे नांव नारायणराव असून ते एका खाणावळीचे मालक होते. योगायोग असा की, पुढे त्याचे नांव श्रीसाईलीलेत माझ्या पाहाण्यात आले आणि ते मला स्टेशनवर भेटल्याची चटकन् स्मृति झाली. हे श्री बाबांचे भक्त आहेत. त्यांनी सांगितल्या-प्रमाणे दुसऱ्या दिवशी मी मुंबईत आल्याबरोबर मुद्दाम चौकशी केली. तों काय खरेच वीस पंचवीस दिवस ग्रह अति वाईट असून जिवाळा फार अपायकारक असल्याचे कळले. नंतर पंचवीस दिवसांनी केलेल्या ऑरेशनमधून लवकरच बरा झाले. परंतु कांही दिवस स्वस्थपणे पडून राहाण्यास डॉक्टरने सांगितले होते. अर्थात रजा वाढविणे भाग पडले आणि त्या मुदतीत माझे नांव नाशिक पोलीस स्कूल-मधून काढून टाकण्यात आले व त्यामुळे पुन्हां सब इन्स्पेक्टरची जागा मिळणे अशक्य हेहि ठरल्यासारखे झाले. आजारीपणात खर्च झाला तो झालाच व शेवटी निकालद्वी समाधानकारक नाही, म्हणून रात्रंदिवस काळजी लागली; परंतु श्री बाबांचे गुणानिवाद ऐकल्यापासून मी त्याचे रोज मनःवृक्ष क स्मरण करीत असे. नंतर कांही दिवसांनी बरा झाल्याबर मुंबईत डेप्युटी पोलीस कमिशनर साहेबांकडे मी हजर झालो आणि त्यावेळी माझ्या खिशात रा. देव मानी दिलेली श्रींची तसवीर होतीच. मी वीं असब-इन्स्पेक्टर होतोंच परंतु

त्यांनी योडी विचारपूस करून मला पुन्हा सब इन्स्पेक्टर नेमले. असा हें केवळ श्रीबाबांच्या कृपेचें फल होय. ही गोष्ट सप्टेंबर १९२४ मध्ये झाली.

पुढे तीन चार महिन्यांत श्री दत्तदास माडयेबुवा यांच्या बरोबर श्री. हरेराम यांची भेट झाली. हे बाबांचे एकनिष्ठ भक्त आहेत. भक्ताकरवीं बाबांच्या भक्ति-प्रधान लिला ऐकून मन भक्तिभावानें उचंबळून आले, तसाच आल्हाद झाला आणि त्याच भावनामय मनाने १९२५ साली प्रथमच शिरडीस बाबांच्या समाधि-दर्शनास जाण्याची ग्रेरणा केली. त्याप्रमाणे त्यांच्यासह जाणे झाले. म्हणून त्या दिवसापासून त्यांच्या प्रत्येक पूण्यतिथीस (दसरा) जाण्याचा क्रम ठेविला आहे.

माझा मुळगा मनोहर हा अठरा महिन्यांचा असताना ती चार दिवस फारच आजारी होता. चवध्या दिवशीं तर त्याने डोळेसुद्धां उघडले नाहीत. स्थिती निराशजनक होऊन आम्हांस चिंतेने पूर्णपणे घेरले आहे, तोंच रात्रौ ८-३० च्या सुमारास श्री. हरेराम यांचे आमच्या घरी येणे झाले. त्यांनी पाहिले तों काय मुळगा अत्यावस्थ स्थितीत ! झाले ! त्यांनी तात्काळ आपल्या झोळीतून बाबांची उदी काढली, त्यांच्या कपाळास व पोटास लावली. योडा वेळ बसून त्यांच्या एका ओळखीच्या गृहस्थाकडे श्रीसत्यनारायणाची पुजा होती तिकडे मला घेऊन गेले. इकडे अकरा वाजतां मी परत घरी येऊन पाहातों तों काय चमत्कार ! मुळगा घरांत स्वच्छेने खेळत आहे. आणि तो इतका कीं, आज-पर्यंत तो कधीच इतक्या इर्बेने खेळला नव्हता किंवा हांसलाही नव्हता, असे आमच्या आईने उद्गार काढिले आणि पाहाणाराला तर त्यांच्या मुखावर आजारी-पणाची छटाही दिसली नसती. हा सर्व खेळ कसला ? — तर बाबांच्या उदिचा ! पुण्यात्मांच्या दयेचा ! झाले ! घरातील सर्व मंडळीचा उदिरुपी-विभूतिवर पूर्ण विश्वास बसला.

१९२८ साली दसरा आणि मोहरम एकाच दिवशीं आल्यामुळे मला रेजा मिळण्यासारखी नव्हती. मला तर जाण्याची अतोनात उत्कंठा लागलेली

दसऱ्याच्या आधी दोन दिवस, श्रीसार्व बाबांचे दर्शन स्वप्नात झालेले आणि त्यांनी एका कागदावर सही कोलेली आहे असें दिसले. मी जागा झाले व रात्री पाहिलेल्या मूर्तिबद्दल धन्यता वाटली. सकाळी रजेसाठी अर्जी केली. ताबडतो रजा मंजूर झाली आणि मुलांमाणसांसह पृण्यतिथीस (शिरडीस) हजर झाले. दिवसें दिवस घरांत सर्वांकडून बाबांचे मनस्मरण होऊं लागले. कोणतेही संकट आले की, तें बाबांच्या कृपेने पार होत असे व जरा काही कमी जास्त झाल्यास तें बाबांना सांगवेसें वाटे. त्यावेळी माझा मुलगा अडीच (२॥) वर्षाचा होता. पण त्याला जरा कोठे लागले अगर पडला तर बाबाबांच्या प्रतिमेकडे जाऊन नमस्कार करून तो जवळ असलेली उदी लावित असे.

१९२७ साली पोलिस कमिशनर साहेबांकडून मला लिहून आले की, त्रूं अँकटीग असल्यामुळे जूलैमध्ये कमी ब्हावे ठागेल, कारण नाशिकहून पास होऊन आलेल्या उमेदवारांना जागा रिकाम्या करून दिल्या पाहिजेत. आतां आमचे गान्हाणे श्रीसमर्थ बाबाशिवाय कोण ऐकणार? पण हांकेला देवाने ओ दिला आणि पुन्हा तीन चार दिवसांनी छक्कम आला की, सध्यां तुम्हांना कमी करीत नाहीं.

गेल्या वर्षी (फेब्रुवारी १९२९) मुंबईत हिंदू-मुसलमानांचा दंगा झाला. त्या दंग्यात दोन तीन दिवस झोप नव्हतीच. पण दिवसांतून एक वेळसुद्धां जेवण मिळत नसे. एके दिवशी मी परेल येथे मशीदीजवळ ढघुटीवर होतो. आधल्या दिवशी माझा निराहार उपवास होताच. पण दुसऱ्या दिवशी काहीच. खावयाला मिळाले नाहीं. संध्याकाळी ३-४५ च्या सुमारास मला बरे वाटत नसल्याचे माझ्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यास मी सांगितले त्यांनी थोड्या वेळाने एका युरोपियन ऑफिसरास माझ्या जागेवर पाठविले. मी घरी गेलौ. एका तासाने मला कळले की, दंगेखोरांनी माझ्या जागी आलेल्या साहेबास (डेप्युटी इन्स्पेक्टर प्रिसली) यांस ठार मारले. धन्य धन्य त्या सार्व माऊळीची की जिने मला दोन दारूण व बिकट प्रसंगी तारले!

(६)

पुढे आठ दिवसांनी (१५ फेब्रुवारीस) मी आजारी पडले. चार दिवस सतत औषधोपचार केला. बरे वाटेना म्हणून पोलीस—हॉस्पिटलमध्ये राहिले. तेथें दुखणे टायफॉइडचे असल्याचे कळले. ताप दिवसेंदिवस वाढू लागला. सत्राअठरा दिवस झाले. जरी मी इतका आजारी होतो तरी श्री समर्थ बाबांचे स्मरण वेळोवेळी होत असे आणि दिवसांतून दोन तीन वेळां उदी लावीत असे. शेवटी एका मंगळवारी ताप फारच चढला. रात्री झोप नसून मी फक्त गुंगीत होतो. तोंच एक भली मोठी काळी धिप्पाड व्यक्ति माझ्यासमोर आली, व माझ्या पायाला धरून कॉटच्या बाहेर ओढले; आणि मला घेऊन जाऊ लागली. इतक्यांत दुसरा एक त्याहून भिन्न परंतु भव्य (तेजस्वी) मनुष्य आला आणि त्याने मला काळ्या व्यक्तीच्या हातून सोडविले. दोघांची झटापट सुरु झाली. मी बाबांना हांक मारली. त्याक्षणीच माझे बाबा, जसे मी प्रक्रिमेत पाहात असें तसेच प्रकट झाले. सुंगंध सुटला, सबजाचा वास दरवळू लागला. “हे सद्गुरु भक्त-वत्सला, तुझी लीला अगाध आहे.” साईं माऊली अवतीर्ण होतांच ती काळी व्यक्ति एका क्षणांत नाहीशी झाली. मी घावरून जागा झालो तों तीन वाजले. इकडे माझा ताप उतरण्यास सुरवात झाली. ह्या आजारीपणांत आमचे पूज्य वडील माझ्याजवळ होतेच आणि आई कोंकणांत गांवी एकटींच होती. ती सुद्धां रात्रंदिवस मला बरे वाटावें म्हणून बाबांची प्रार्थना करीत असे. एके दिवशी रात्री आमच्या आईच्या स्वर्णांत श्रीबाबांनी सांगितले की, “घावरून नकोस, तुझ्या मुलाला रजा देववून घरी आणतो.” या साईंच्या केवळ आशीर्वादानेंच मला आठ-दहा दिवसांत रजा मिळाली. आणि मी गांवी गेलो. तीन महिन्यांनी परत मुंबईस आलो. पुढे एक महिन्यानंतर नाशिकला ट्रेनिंगसाठी न पाठवितां मला कायम केले.

आमचे एक स्नेही आबा साधांत यांच्या घरी बाबांची एक तसवीर आहे. कधींकाळी ते पूजा करीत असतात. त्यांची पत्नी कोंकणातून पहिल्यानेंच मुंबईस आली आणि ती तसवीर पाहून “ह्या म्हाताच्या मुसलमानाची

तसवीर आमच्या घरांत कशाला ? ” असा प्रश्न विचारला. रा. आबा यांनी आपल्यापरीने श्री समर्थ बाबांची महति व महिमा सांगितला. पुढे कांही महिन्यांनी त्यांनी एक नवीन लुगडे विकत आणले आणि आपल्या पत्नीला म्हणाले की, आज बाबांनी पैसे दिले म्हणून हें लुगडे आणले आहे. पण त्यांच्या पत्नीचा बाबांवर मुळींच विश्वास नव्हता. ती म्हणाली, “ आपण आपल्या स्वकष्टार्जित पैशाने जर तें आणले, तर तें बाबांनी दिले असें कसें म्हणतां येईले ? ” ही वेळ संध्याकाळची होती. लुगडे पेटीवर ठेविले होतें. रात्री जेवण झालें आणि लुगडे कसें काय आहे, रंग पक्का की कुच्चा आहे, सूत बारीक कीं जाडे आहे म्हणून पाहाण्यासाठीं जों तिनें हात घातला तोंच, हातांत राख आली. सगळे लुगडे जळून राख होऊन जशीच्या तशी फक्त घडी राहिली. तिला फार वाईट वाटले आणि प्रार्थना केली की, जर उद्यां पुन्हां माझे लुगडे मिळाले तर माझ्या गैरविश्वासामुळेच मला देवाने शिक्षा दिली असें मी समजेन. दुसऱ्या दिवशी रा. आबा यांस एका जुन्या कामाबद्दल दहा रुपये एका माणसाने आणून दिले. हे पैसे मिळण्यासारखे नव्हतेच आणि म्हणून त्यांना फार आनंद झाला. त्यांनी आपल्या पत्नीला दुसरे एक नवे लुगडे आणले, झाले. नवे लुगडे मिळतांक्षणींच त्यांच्या पत्नीचा बाबांवर पूर्ण विश्वास बसला, आणि त्या वेळेपासून बाबांची सेवा त्यांच्या घरांत सुरु झाली.

आम्ही आमच्या ऑफिसच्यावर (पोलीस स्टेशनवर) राहातो. एकदा मी ऑफिसमध्ये काम करीत असतांना, जिन्यावर कोणी तरी पडल्याचा भास शाला, आणि वाटले की, आमचा मुलगा (त्या वेळीं तीन वर्षांचा होता) पडला. मी ताबडतोव ऑफिसमधून जिन्याजवळ आलों तों (मुलगा) जिन्याच्या घरच्या पायरीवर खेळत होता. त्याला वर आंत जावयास सांगणार तोंच तो खालच्या पायरीवर घसरला आणि तेथून अकराव्या दगडी पायरीवर पडणार

इतक्यांत मी हात पुढे केल्यामुळे तो अलग माझ्या हातावर पडला. ईश्वर कृपेने त्याला कांहींच लागले नाहीं.

प्रत्येक पुण्य तिथीला मी कुटुंबासह शिर्डीस जात असतोंच. १९२८ साली आमची मंडळी गांवीं असल्यामुळे मी एकटाच शिर्डीस गेलो. गांवीं जाण्यापूर्वी आमची पत्नी म्हणत होतीं की, दसरा झाल्यावर गांवीं जाईन, हेतु हा की, शिर्डीला जाणे होईल. पण प्रकृति अगदींच नादुरुस्त असल्यामुळे तिला दसन्या पूर्वींच गांवीं पाठविले. दसन्याच्या दिवशींच रात्रौ श्रीसद्गुर वाबांनी आमच्या कुटुंबाच्या स्वप्नांत येऊन भेट दिला. आणि त्यावरोवरच शिर्डीचा हुवेहुव देखावाही दिसला. श्रीवाबांच्या दर्शनाला जाण्याची उत्सुकता अनिवार झाली की, वाबांनी त्याला आपल्या दर्शनास आणलेंच असे किंती तरी अनुभव बाबांच्या भक्तगणांत आहेत.

गेल्या दसन्याचीच गोष्ट. आमच्यावरोवर दुसरी कांहीं मंडळी शिर्डीला येणार होती. या मंडळीपैकीं कोणीही पूर्वीं शिर्डीला गेलेला नव्हता. म्हणून त्यांना वोरीबंदर स्टेशनवर भेटावयाला सांगितले होते. आम्हीं (मुळांमाणसांसह) वेळींच स्टेशनवर पोहोंचलो. आमच्या तिकीटा काढल्या आणि मुळांना गाढीत व्यवस्थेशीर बसविले. मी ठरविलेल्या जागीं येणारी मंडळी भेटलीं नाहीत म्हणून त्यांना स्टेशनवर शोधीत राहिलो. मंडळी दिसली. त्यांनी तिकिटाही काढल्या नव्हत्या. घाई करून ओळखीने तिकिटा मिळविल्या. त्या वेळीं फक्त सात मिनिटे राहिलीं होतीं. यर्ड क्लासच्या दरवाज्याजवळ आलों, पण तिकीटकलेकठर आंत सोडीना. तेथून पळ काढीत स्टेशनच्या हॉलकडील दरवाज्याने आंत शिरण्याचा प्रयत्न केला; परंतु तेथेही तिकीटकलेकठर आंत सोडीना. गाढी सुटावयाला तीन मिनिटे राहिलीं होती. त्यानें फक्त मळा आंत सोडले होते. मंडळी निराश झाली. मागाहून दुसरी गाढी आहे हे आम्हांला माहीत नव्हते. आमच्यापैकीं कोणी एक निराश होऊन “बाबांची इच्छा” असे म्हणाला. इतक्यांत एक प्यासेंजर तेथें आला.

त्यानेही स्वतःसाठी विनवणी केली; परंतु तिकीटकलेक्टर कांही केल्या ऐकेना. तेव्हां तो तिकीटकलेक्टरच्या हाताखालून प्लॅटफॉर्मकडे पळाला. तिकीट कलेक्टरही त्याच्या मागून धांवला. दरबाजा मोकळा झाला. आम्ही सर्व मंडळा स्वस्थपणे गाढींत वसलो. तोंच गाडी सुटली. ही बाबांची कृपा नाहीं काय? म्हणून देवावर जितका जास्त भरंवसा ठेवावा तितकाच तो आपली काळजी वाहतो. सद्गुरुमाउली तिच्या भक्तांत भेदाभेद मानीत नाहीं; पण विश्वास मात्र पाहिजे.

दुसरे अनुभव पुढे केव्हां तरी कळवू.

आपला नम्र,

नागेश आत्माराम सावंत.

सूत्र ३६

अव्यावृत भजनात् ॥

आर्यः— संतत नामस्मरणी, रत ज्ञाल्यानेहि भक्ति लाभतसे ॥
तव भजनी रति ऐशी, चावी साँई सख्या गुरो मजला ॥

विवरणः— भजन म्हणजे सेवा, असा अर्थ असून ती सेवा करण्याचे प्रकार अनेक आहेत. त्यांकीं कोणत्याही एक किंवा अनेक प्रकारे अखंड सेवा करीत राहिल्यानें सेव्याचे ध्यान सतत चालू राहून त्या ध्यानद्वारा त्याच्या अखंड संगापासून सेव्याविषयीं मनात असलेले प्रेम (भक्ति) अधिकाधिक दृढ होत जाऊन त्याच्या नित्य प्राप्तीची इच्छा उत्पन्न होते. हेंच निःसीम प्रेम उत्तम भक्तीचे लक्षण होय. सेव्याच्या नित्य संगामुळे त्याच्या गुणांचे ज्ञानही सहज प्राप्त होते. ह्यास्तव विषयाचे चितन आणि तद्वारा प्राप्त होणारी विषयसंगलालसा ह्या दोहोंचा त्याग करून (भ. गी. २-६२, ६३) त्यांच्याएवजीं समस्त वेदगीत जो श्रीहरि (भ. गी. १५-१५) त्याचे चितन होऊं लागले, म्हणजे हेय असलेल्या विषयसंगलालसेच्या ठिकाणीं उपादेय असलेली हरिसंगलालसा आपोआपच येऊन बसेल. आणि अशा वैराग्यशील भक्ताला स्वस्वरूपप्राप्ति करून देणे, हेंजे परमेश्वराचे कार्य आहे, तें तो नंतर योग्य प्रकारे करूनही घाकितो. साधकाला त्याची चिता करण्याची जरूर नाही. नाथभागवतांत श्राकृष्णोक्त, पंधरा मुक्तिसाधने दोन ओव्यांमध्ये सांगितलीं असून त्या सकल साधनांत नामस्मरण आणि ध्यान ह्यांनाच प्राधान्य दिलेले आहे. त्या ओव्या अशा आहेत: —

वाचा नेमावी माझे नामे । मन नेमावें ध्यानसंभ्रमे ।

प्राण नेमावा प्राणायामे । इंद्रियेदमने नेमावीं ॥ १ ॥

वुद्धि नेमावी आत्मविवेके । जीव नेमावा परमात्मसुखे ।

इतुकेनि तू अवश्यके । होसी कौतुके मद्रूप ॥ २ ॥

श्री ज्ञानेश्वरांनी एके ठिकाणी “परी ह्या मनाचें येतुलें निकें, कीं तें देखिलिया गोडासी साके ॥” असें म्हटलें आहे; आणि त्याचा अनुभव सर्वत्रांना नित्य येत असतो. एक दिवस नाटक पाहिले की, दुसरे दिवशीं तें पाहाण्याची इच्छा तयारच असते. ह्यास्तव मनाला एकदा भजनसुखाची लालसा उत्पन्न झाली, म्हणजे तें बहुधा दुसऱ्या विषयाकडे स्वतः होऊन जातच नाही.

सूत्र ३७ लोकेऽपि भगवद्गुणश्रवणकीर्तनात् ॥

आर्या:— एकाकी नसतांना, ईशगुणश्रवणकीर्तनीं रमणे ।

ऐशी कालक्रमणा व्हावी इतुका प्रसाद दे सांई ॥

विवरण:— भगवद्गुण एकाकी असतांना कोणत्या साधनांचा आश्रय करितात, तें मागील दोन सूत्रांत सांगून आतां ह्या सूत्रांत ते एकत्र मिळाले असतां फक्त भगद्गुणश्रवणकीर्तनात रंगून जातात, असें सांगितलें आहे. ह्याच साधनाचें वर्णन श्रीकृष्णांनी (भ. गी. ९-१३, १४,) भगवद्गीतेतही केलेले आहे. श्री तुकाराम महाराजांनी तर भगवद्गुणकीर्तनाचा क्रम अव्याहृत सुख ठेविला होता, आणि तेणेकरून त्यांनी लाखों भक्तजनांना भगवद्गुणश्रवणाचा लाभ करून दिला. “आपण तरुन दुसऱ्यातें तारी” अशा अधिकाराचे ते होते. म्हणूनच त्यांचा अनेकदा छळही झाला, कारण “आपण मरुन दुसऱ्याशीं मारी” अशालाच ह्या जर्गी मान्यता मिळते असें श्री रामचंद्राचे म्हणणे आहे, आणि तें आम्हीं प्रथम सूत्राच्या विवरणात दिलेही आहे.

सूत्र ३८ मुख्यतस्तु महत्कृपयैव भगवत्कृपालेशाब्दा ॥

आर्या:— संतकृपें मुख्यत्वें, अथवा ईशाचिया कृपालेशें ।

लाभे भगवद्गुणी, हा अनुभव सांझनें मला दिधला ॥

विवरणः- संतकृपा किंवा भगवत्कृपालेश, हें श्रद्धायुक्त भगवद्गति प्राप्त होण्याचें मुख्य साधन आहे, असें ह्या सूत्रांत सांगून संतकृपेचें फल पुढील सूत्रांत कथन केले आहे; आणि त्याच्या पुढील दोन सूत्रांत संतकृपा-प्राप्तीचें साधन सांगून तिचा लाभ मुमुक्षुंनी अवश्य करून घ्यावा, असें शेवटीं देवाक्लिसाच्या सूत्रांत आप्रहानें बजावून सांगितलें आहे. ह्यावरून परम वैराग्य-शील भगवान् नारदांसारख्या संन्यासनिष्ठ सत्पुरुषांचें परम दीनदयालुत्त्र दिसून घें. सर्व संत निःसंशय “**सर्वभूतहितेरता:**” (भ. गी. ५-२५) असेच असतात. आत्मोद्धार होणे हेच जीवाचें खरे हित होय, अशी त्यांची पुरी खात्री झालेली असते. योग्य जिवाच्या साह्यार्थ ते स्वतः होऊनच धांव पुरी विचारपूर्वक श्रद्धायुक्त सद्गुरुशरणागतीची इच्छा मात्र तीव्र पाहिजे, म्हणजे ती अनायासानें सफल होते, हा आमचा स्वानुभव आहे. “**आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः**” (भ. गी. ६-५) ह्या भगवदुक्तीप्रमाणे साधकाच्या आत्मोन्नतीचें सारे काम स्वतः त्यालाच कराऱ्याचें असतें. फार झालें तर “**तुझे आहे तुजपार्श्वे । परि तूं जागा चकलासी ॥**” असें म्हणून गुरु मार्गदर्शक होतील. आणि आधिभौतिक सुखदुःखप्राप्ति केवळ प्रारब्धाधीन असल्यामुळे तिच्यांत गुरुला प्रायः काढी-इतकाही फरक करतां येत नसल्याकारणानें त्या कामीं गुरुच्चा वहुधा कांहीं एक उपयोग नसतो. हीं शास्त्ररहस्यें न समजल्यामुळे मोठमोठे वहुश्रुत देक व्यर्थ आशेला गुंतून अखेरीस गोत्यांत आल्याचीं बरींच उदाहरणे वाहेत. महा विद्वान् आणि बुद्धिमान् म्हणून गाजत असलेले अनेक बडे पदवीधर अशा रीतीनें फसलेले व फसत असलेले पाहिले, म्हणजे मायामोहाची दुर्निवार्यता आणि सकल आधिभौतिक विद्या-कलादिकांची दरिद्रता स्थृपणे सिद्ध होते. त्रिविध नरकद्वाररूप काम-क्रोध-लोभांच्यापुढे ह्या विद्याकला कशा फिक्या पडतात, तें प्रत्यक्ष दिसलें तरी त्यांचा मोह सुट नाही. इतकेंच नव्हे, परंतु त्या भूषणावहावी वाटत असतातच, खापेकांमायेचें दुरत्ययत्व अधिक काय सांगावें? अशा भोळ्याभावडया, आशाळभूत, अविचारजन्य अंधश्रद्धेमुळेच भोंदू लोकांचें प्रस्त माजतें. कारण ज्या मालाचा

वाजारांत खप असेल तो माल सहजच उत्पन्न होतो. हे सारे विचार मनाते आणुन आम्हीं सकल लोकांना अशी प्रार्थना करितो की, बाबांनो, ज्या विषयाची पूर्ण माहिती नसेल त्याच्यांत “बाबा बाक्यं प्रमाणम्” अशा अंव श्रद्धेने विनाकारण ढवळाढवळ करूं नका. इतकेंच नव्हे, पण त्याच्यावांच्या तुमचें कार्य नडलें नसेल तर, त्याच्या नादीं मुळींच लागू नका. अध्यात्माचा दुकानदारी करणे हें परमेश्वराच्या दृष्टीने महत्पाप आहे, हें विसरूं नका. तो पूर्ण वैराग्यशील नसेल तो अध्यात्मशास्त्रांत गुरुस्थानीं बसण्यास सर्वथा अपात्र आहे हें पक्के ध्यानांत ठेवा. अध्यात्म हा देवघेवीच्या व्यापाराचा विषय नव्हे, हें तत्त्व मनांत प्रथमतः विवृत ध्या. परमेश्वराची प्राप्ति ब्हावी अशी इच्छा खरे. खर असेल तर कामनानाश करण्याचें जें तुम्हांला साध्य असलेले तुमचें आपूर्तव्य आहे, तें स्वतः करून मोकळे ब्हा. एवढें तुम्ही केले म्हणजे तुम्हाला महत्कृपालाभ आपोआप होऊन तुमचा पुढील मार्ग सुकर होईल. स्वामी विवेकानंद, स्वामी रामतीर्थ ह्यांच्या मार्गाचें विस्मरण होऊं देऊ नका. स्वामी विवेकानंदांना पूर्ण संन्यासाशिवाय श्री रामकृष्ण परमहंसासारखणा पुरुषोत्तमाचा महत्कृपालाभ होणे शक्यच नव्हते. अध्यात्मशास्त्र हें ह्या सकल जगाचे राखरांगोळी झाली (भ. गी. १८--१७) तरी त्याची पर्वा न करणारे आहे. (भ. गी. २--१६, २८), हें त्यांतील सद्गृहस्थ उमजून पूर्ण वैराग्य प्राप्त झालें नाहीं, तोंपर्यंत आधीं व्यवहारिक समता आणि दया हे गुण तरी पूर्णपणे प्राप्त करून ध्या; म्हणजे “दया करी जे पुत्रासी । तेचि दासा आणि दासी ॥ ” अशा प्रकारची तुमची बुद्धि अगदीं शुद्ध होऊ तुम्हांला “ तेचि भगवंताची मूर्ति ” असें स्वतः तुकाराम महाराजवर म्हणतील ! ह्यापेक्षां तुम्हांला अधिक पाहिजे काय ? अहंभावाची होळी झाल्या शिवाय अशी समवुद्धि प्राप्त होणे शक्यच नाहीं; आणि अहंभाव सर्वतो जाणे ह्याचेंच नाव झान. जोंपर्यंत मृत्युपत्रे वगैरे करण्याची इच्छा आहे, तोंपर्यंत अहंभाव जन्य असमतेची “ शिळ्डक पेस्तर रोजाकारणे ” (पुनर्जन्मासाठीं) राहागारच; आणि पुढल्या जन्मी “ शिळ्डक रोज गदस्त ” अशी ती जमेच्या बाजूस दाखलही होणारच ! मग “ निर्ममो निर-

हंकारः । सशांतिमधिगच्छति ” (भ. गी. २-७१) ह्याचा अनुभव कोण घेणार ? “ वेदान्त तो नव्हे लेंकुरांच्या गोष्टी ॥ ” हें संतवचन खोटें नाही.

सूत्र ३९ महत्संगस्तु दुर्लभोऽगम्योऽमोघश्च ॥
आर्याः—सत्संग फार दुर्लभ, ज्ञाला तरि तो पचे न बहुतांना ।
भक्तांते तो पचल्या निजशांती देइ शेवटीं सांह ॥

विवरणः—“ गोबरका कीडा गोबरमें राजी ” असाच प्रकार ह्या दुस्तर, गुणमय भवसागरांत सतत निमग्र राहाणाऱ्या सकल जीवांचा आहे. भक्तियोगाचा आश्रय केल्याशिवाय त्यांतून कधींच कोणाची सुटका होत नाहीं. (भ. गी. ७--१४) परंतु मायेच्या म्हणजे अज्ञानजन्य मोहाच्या तावडीतून सुटून सिद्धावस्था प्राप्त करून घेण्याची इच्छा असलेले साधकच ह्या मूळोकात क्वचित् असतात, मग सिद्धावस्था प्राप्त होऊन तद्वारा ज्ञानप्राप्ति झालेले जीवन्मुक्त पुरुषोत्तम बहुधा नाहीतच असें म्हणावें लागतें (भ. गी. ७-३). हा विचार मनांत आणूनच महत्संग दुर्लभ आहे, असें ह्या सूत्रात प्रथमतः सांगितलें आहे. जीवन्मुक्त-सुदूरुप्राप्तीलाच महत्संग अथवा सत्संग म्हणतात. कारण त्यांनाच तत्सदूब्रह्म प्राप्त झालें असतें. इतर असन्मय अथवा सदसन्मय असलेल्या अज्ञानी जीवाच्या संगाला तत्त्वतः सत्संग म्हणतां येत नाहीं. विषयेद्वियसंगठालसेत दंग असलेल्या अनंगप्रिय जीवांना सत्पुरुषाची परीक्षा करिता येणे शक्यच नसल्यामुळे महत्संग अगम्य आहे, असें ह्या सूत्रात पुढे सांगितलें आहे. “ न मिळो खावया न वाढो सतान । परी हा नारायण कृपा करो ” असेंच सकल सत्पुरुष सतत म्हणणार. तेव्हां अशा सर्व संन्यासी पुरुषांचे हृद्रत आणि त्या हृद्रतांचे महत्तमत्व विषय-लोलुप असलेल्या ह्या जगाला कळावें कसें ? प्रायः प्रत्येक व्यवहारी जीव काही तरी आधिभौतिक लाभास्तवच सत्संगेच्छु असतो. अशा जीवांना खरा सत्संग सह-जेच अगम्य असणार. अशा लोकांकडून सत्संगमहात्म्याचीं जीं वर्णने होतात,

त्यांच्यामुळे बहुधा सत्संगविटंबना मात्र होते, असें तात्त्विकदृष्ट्या म्हणणे भाग आहे. हेच महत्संगाचे अगम्यत्व होय. महत्संग अमोघ आहे, असें जे ह्या सूत्रांत शेवटी म्हटले आहे, त्याचे कारण असें आढे कीं, साधकावस्थेतील आपले स्वतःचे असलेले कर्तव्य संपवून नंतर श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने ज्ञान प्राप्त्यर्थ वैराग्यमूलक शरणागति करणाराची इच्छा सद्गुरुकडून सर्वस्वी सफल होते; कारण “आपणांसारिखे करिती तात्काळ। नाहीं काळ वेळ तयांलागी ॥” असा त्यांचा सहज-गुण आहे. अपांत्री दान मात्र ते कधीच करीत नाहीत.

सूत्र ४० लभ्यतऽपि तत्कृपयैव ॥

आयोः—सत्संगाचा लाभहि, ईशकृपेनेच होइ सिद्धांना ॥

पूर्वांजित पुण्ये मज, ईशकृपाख्य लाभ सांईचा ॥

विवरणः— सत्संगाचा लाभही फक्त ईशकृपेनेच होतो, इतकाच ह्या सूत्राचा अर्थ आहे. अनंत जन्मीचीं सत्कर्मे (भ. गी. १७—२३ ते २७) फलोन्मुख झालीं, म्हणजे बुद्धि व्यवसायात्मिका (केवल ईशपर) होते, अशा अर्थाचा जो अनुस्मृत्यंतर्गत श्लोक प्रथम सूत्राच्या विवरणात उद्भूत केला आहे, त्यांत सांगितल्याप्रमाणे बुद्धि उत्पन्न होणे, हीच सत्संगदात्री ईशकृपा होय. तथापि सत्संग-लाभ होण्यास आणखाही दुसरे एक अति दुर्लभ बुद्धि सामर्थ्य ठागते, ते पुढील सूत्रांत सांगितले आहे.

सूत्र ४१ तस्मिन्स्तज्जने भेदाभावात् ॥

आयोः—संत स्वयेचि भगवान्, ऐशी हृदयी असेल जरी श्रद्धा ।

सत्संग तरिच लाभे, अभिमानत्याग सांईला लागे ॥

विवरणः—“नर करणी करे तो नरका नारायण होय” (भ. गी. ५-१९) अशी ज्ञानप्राप्तीच्या फलांविषयी दृढ श्रद्धा होऊन, स्वकरणीते

नराचे नारायण ज्ञालेले विरळा पुरुष जगांत असतात. (भ. गी. ७-३), अशी दृढभावना ज्ञाली, म्हणजे मग मन सहजच संतदर्शनाविषयीं आतुर होतें; आणि तसें ज्ञालें म्हणजे संतरूपानें श्रीहरि-दर्शन होतें (४-११, ३४; ७-१८) असा नम्र लेखकाचा स्वानुभव आहे. इ. स. १८९९ सालीं मुदाम रजा घेऊन एलिचपूर येथील ब्रह्मीभूत श्रीशंकर भटजी, पळूस येथील ब्रह्मीभूत श्री. घोडीबाबा, हुबळी येथील श्री सिद्धारूढ स्वामी, ह्या तीन संतांची दर्शने घेतां, व पुढेही पळूस आणि हुबळी येथें दोन तीन वेळां पुनः गेलों होतों; तेव्हां पूर्वीवाचनांत आलेल्या संतलक्षणाचा प्रत्यक्षानुभव येऊन श्रद्धा दृढ ज्ञाली. परमपूज्य ब्रह्मीभूत मित्र विनायकराव रामचंद्र ऊर्फ अण्णासाहेब पटवर्धन ह्यांचा सत्संग तर सतत सुमारें तीस वर्षांवर लाभला होता. आणि शेवटी ब्रह्मात्मैक्याविषयी वुद्धीची खात्री होऊन प्रपंचपाशांतून सुटका होण्याची वेळ प्रारब्धानुसार समीप आली, तेव्हां इ. स. १९१० सालीं डिसेंबर महिन्यात आमची इच्छा नसतांही श्रीसार्वनाथप्रेरित कै. वा. श्रीयुत हरि सीताराम ऊर्फ भाऊसाहेब दीक्षित वगैरे मित्रांनी निवळ जुळमारें आमची मोट बांधून आम्हांला शिरडीस रवाना केले. तेथेही प्रथमतः सुमारें महिना दीड महिना आमची तेथील विद्वान मित्रमंडळीवरोबर आणि स्वतः श्री सार्वनाथांशीही सारखी लढाई सुरु होतीच. कारण “हुरळली मेंढी आणि लागली लांडग्याच्या पाठीस,” अशी आपली दशा करून ध्यावयाची नाही, असा निश्चय होता. नंतर सुमारें दीड महिन्याच्या काळांतील नित्य सहवासामुळे तेथें श्री बाबांच्या तपोमूलक अतर्क्यु अतीद्रिय ज्ञानाचे अगणित अनुभव येऊन शिवाय त्यांच्या अचल, तीव्र वैराग्याचा जेव्हां प्रत्यक्ष अनुभव आला, तेव्हां सकल संशयाची निवृत्ति होऊन अहंभावमूलक दुराप्रहबुद्धि नसल्याकारणानें खज्या गुरुशरणागतीचा योग सहजच जुळून आला, आणि मनाची पूर्वींची तळमळ नष्ट ज्ञाली. हा योग जुळून आणण्यास मुख्यतः कारणीभूत ज्ञालेल्या सात्त्विक, प्रेमक भित्राच्या अनंत चिरस्मरणीय उपकारांची फेड शब्दांनी होणे

शक्य नाहीं, असें व्यवहारदृष्ट्या कबूल करणे भाग आहे. आणि दयावन गुहमाउलीचे उपकार फेडण्याची कल्पना मनात येणे, म्हणजे त्या अखंड सर्वहृदयस्थ असलेल्या (भ. गी. १३-२) मंगलमूर्तीपासून आपल्याला विभक्त करण्याचे आत्महत्यारूपी महत्पाप बुद्धिपूर्वक करणे होय. ह्यास्तव ते सर्वथा अकार्य आहे. तात्पर्य, सत्पुरुषाच्या ठिकाणी परमेशबुद्धि अचल झाली, म्हणजे मोक्षदायक सत्संगप्राप्ति अनायासेच होते.

ह्या प्रासीच्या आड येणारा मनुष्याचा अधिघातक वैरी त्याचा अहंभावच होय. आणि “ नवल अहंकाराची गोठी ॥ विशेषे नलगे अज्ञानापाठी ॥ सज्जानाचे झोंबे कंठीं ॥ नाना संकटी नाचवी ॥ ” ह्या संतोकीप्रमाणे तो दुष्ट मिथ्या ज्ञानाळंकारविभूषितांच्या सतत पाठीस लागलेला असल्यामुळे आधिमौतिक वैभववैपुल्याशिवाय इतरत्र शरणागत होण्यांत त्याला कमीपणा वाटतो. ह्या अहंभावामुळेच त्यांच्यापैकी अनेकांकडून “ जित्यां न मिळे अन्न । मेल्यां करी पिंडदान ॥ ” असा प्रकार होत असलेला पाहिला म्हणजे श्रीतुकारामासारखे संत प्रस्तुत ह्यात नाहीत, हे त्यांचे महाद्वाग्यच समजले पाहिजे, असे वाटते. ह्या अहंभावामुळेच जगांत सर्वत्र अनीतीचे साम्राज्य चालत असून आपल्याला अति शहाणे समजणाऱ्या अत्यंत सुशिक्षिताचेही आचरण प्राय: “ बळी तो कान पिळी ” ह्याच न्यायाचे सदासर्वदा, सर्वत्र दृष्टोत्पत्तीस येत असते. जगांतील अत्यंत सुधारलेल्या राष्ट्रांचे तर “ बळी तो कान पिळी ” म्हणजे “Survival of the fitted” हे महावाक्यच होऊन वसले आहे. अशा तन्हेने विचार केला म्हणजे “ नादे चित्ता शांति ऐशी विद्या काशाला ” हे प्रल्हादाख्यानांतील वाक्य आठवून जगांतील सर्व विवेला रामराम ठोकणेच उत्तम, असे म्हणणे प्राप्त होते. परंतु “ चोराच्या उलट्या बोंबा ” ह्या म्हणीप्रमाणे असले अहंभावपूर्ण लोक अहंभावशून्य वेदान्ताने आमच्या देशाचे वाटोळे केले अशी सतत ओरड करीत असतात ! “ निर्ममोनिरहंकार ” (भ. गी. २-७२)

आलेला पुरुष दुसऱ्याचे नुकसान करितो, हे म्हणणे पाण्यानें आग लागते, असें म्हणण्याइतकेच शहाणपणाचे आहे ! पण जगाच्या तोडाला हात कोण लावणार ?

सूत्र ४२ तदेव साध्यताम् तदेव साध्यताम् ॥

आर्या:- सत्संगाचा ऐसा महिमा संपूर्ण नीट जाणावा ।

बहुत अवश्य असे तो, सांझृपेवीण मोक्ष नच लाभे ॥

विवरणः—मागील सूत्रांत “गुरुःमाक्षात्पत्रव्य” अशी बुद्धि असेल तरच सद्गुरुप्राप्ति होऊन ती मोक्षदायक होते असें सांगितलें असून अशा बुद्धीनें केलेल्या गुरुभक्तीहून ईशभक्ति भिन्न नाहीं, असा सिद्धांतही त्यायोगें सहजच प्रस्थापित होतो. ह्यास्तव मुमुक्षूनें सद्गुरुप्राप्ति करून घेण्याच्या मार्गास अवश्य लागावें, असा ह्या सूत्रांत आग्रहपूर्वक बोध केला आहे.

परंतु आमच्या इतर सकल आर्य संस्कृतीबोवर अध्यात्मविद्येचाही लोप झाल्याने “तेल गेलें, तूप गेलें धुपाटणे हातीं आलें” असा प्रसंग धूर्त यवन परकीयांनी आमच्यावर जो आणिला आहे, त्याचें आद्य कारण आमच्याच श्रेष्ठांची (प्रजापालकांची) स्वर्धर्मभ्रष्टता होय. त्याच्या स्वर्धर्मभ्रष्टतेमुळे त्यांच्यांनील शौर्य, तेज, धृति, दान, ईश्वरभाव (भ. गी. ८-४३) इत्यादि गुण सहजच नष्ट होऊन प्रजाही धर्मभ्रष्ट झाल्या. सर्व पृथ्वीभर सुवर्णभूमि म्हणून स्वतः आमच्याच लहानपणीं जो आमचा हिंदुस्थान देश सुप्रसिद्ध होता, तो आतां कोट्यानुकोटि रुपयांच्या कर्जांन खितपत पडला आहे. मणावर धारण असे, ते दिवस गल्यावरही इ. स. १८८५-८६ साली माळवा प्रातांत एक रुपयाला चाळीस शेर कणीक आम्ही आपल्या हातानें बेतली होती, ती आतां रुपयाची पुरती चार शेर सुद्धा पदरी पडत नाहीं. पुणे शहरांत

हिंवाळ्या-पावसाळ्यांत कांदे, वांगी, बटाटे, गाजरे, ह्या भाऊया आम्ही लहान. पणी शनवारवाड्याच्या पुढील मंडईत एक पैशाळा पक्के दोन-चार शेराच्या भावाने घेत होतो, त्या आतां एक रुपयाला सुद्धां कधीं कधीं चार शेर मिळत नाहीत. इ. स. १९०३।१९०४ सालीं पुण्यापासून चार पांच कोसाच्या आंत खडकवासल्यास उत्तमोत्तम खवा एक रुपयाला पक्के चारशेर (आठ रत्तल) अनेकदां घेतलेला आहे, पण तितक्याच खव्याला आतां पांच सहा रुपये घावे लागत असून तेव्हांच्या खव्याच्या भावाने दूध सुद्धां आतां मिळत नाही. उत्तम लोणी लहानपणी पुण्यातच एक रुपयाला दोन शेरपासून पावणेतीन शेरांपर्यंत घेतलेले आहे; आणि आतां तेंच एक रुपयाला अर्धा शेरसुद्धां मिळत नाही. पूर्वीं सर्व देशभागांती द्वारा खंडी घान्यांचीं पेवें आमच्या आठवणीतच होती; पण आतां शेतकरी लोकांपाशी नुसत्या पेरणीपुरते सुद्धां घान्य शिळ्क नसते. सुमारे पंचवीस वर्षांमागें महाबळेश्वरास जी लाकडाची मोळी चार सहा पैशाला मिळत असे, तिला तेयेच आतां बारा आणे घावे लागतात. तेयें एक रुपयाला मधाच्या पांच सहा बाटल्या घेत होतो, पण तेथून आम्ही नुकत्याच मधाच्या तीन बाटल्या आणविल्या त्यांची किंमत साडेचार रुपये पडली.

अशा निकृष्टावस्थेत आपल्या ब्रह्मविद्येची पूर्ण विस्मृति होणे, हे अगदीं सहाजिरुच आहे. तथापि “**सुभ जळतो, पण पीळ जळत नाही**” ह्या म्हणीप्रमाणे आमचा दिमाख मात्र वाढत आहे. एक दरीत आमचे राष्ट्रीय प्रारब्ध फार खडतर आहे, हेच खरे; कारण ज्या आमच्या ब्रह्मर्षि, महर्षि, राजर्षि महात्म्यांनी खव्या देवाचा पत्ता लावला, त्यांचेच अहंमन्य वंशज जर त्या देवाच्या तंगड्या त्याच्याच गळ्यांत घालण्याच्या खटपटीत धन्यता मानू लागले, तर त्यांना अधःपाताशिवाय इतर काय मिळणार? आपल्या खव्या देवाला विसरूं लागल्यापासून आज सुमारे निदान दोन हजार वर्षे आमच्या पूर्वीच्या वैदिक दैवी संपत्तीला सारखी

ओहोठीच लागली आहे ! खन्या देवाच्या विटंबनेचें फळ असेंच (भ. गी. ४-११)
मिळावयाचें ! !

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषणाम् ।
यशासे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥

(अर्थ-आर्या-स्वकृत)

द्रव्याचा संचय तो, दानार्थ क्षत्रियांसि योग्य असे ।
मित भाषण सत्यार्थी, सुकीर्तिसाठीच विजय इच्छावा ॥ १ ॥
संतति-रक्षण करणे, विवाह हेतू नसे दुजा बरवा ॥
रघुकुल भूषित केले, राजर्षीनी अशाचि व्यवहारे ॥ २ ॥
अशा प्रकारचा लौकिक व्यवहार करून, आणि त्याचप्रमाणे
शैशवेभ्यस्त विद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्धक्ये मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥

(अर्थ-आर्या-स्वकृत)

विद्यार्जन अल्पवर्यी, तारुण्यी विषय-वासना- तृप्ती ।
मुनिवृत्ती वृद्धपणी, ईशस्मरणेचि देह सोडावा ॥

हा प्रकारे आत्मोद्धार करून घेणारे आमचे श्रेष्ठ (नराधिप) जेब्हा
नाहीसे झाले, तेब्हांपासून सुख झालेली आमची अवनति दिवसेंदिवस वृद्ध-
गतच होत आहे, तरी अद्याप आमचे ढोळे उघडत नाहीत ! !

सूत्र ४३ दुःसंगः सर्वथैव त्यज्यः ॥

आर्याः— द्वैती नास्तिक विषयी, अथवा अश्रदूधान असती जे ।
त्याशीं संगस्थागें, उदास वृत्तीच साधकें धरिजे ॥

विवरणः—दुःसंग कशाला म्हणतात, तें ह्या आयेंत सागितले असून
तो साधकानीं त्याज्य का समजावा, त्याविषयीं चौदाच्या सूत्राच्या विवरणांत
०० विचार केलेला आहे.

ह्या सूत्रातील “त्याज्य” हा शब्द नवव्या आणि अकराक्षा सूत्रातील “उदासीनता” ह्या शब्दाच्या अर्थाशी विरोधी नाही, परंतु मात्र प्रत्येक साधकाने पक्के लक्षात ठेवावे. साधकाने दुःसंगाचाही देष करूनये, कारण देषबुद्धि अशुभव आहे; तथापि दुःसंगाविषयी साधकाने निवृत्तस्थ मात्र अवश्य असावे, नाहीं तर तो त्यांच्या पाशांत सांपडून पतन पावेल बाकी साधक दशा संपूर्ण सिद्ध झालेल्या भाग्यशाळी पुरुषापुढे दुःसंगाचे काहींच बल चालत नाहीं; आणि श्री तुकारामासारिखे जीवेशैक्यपदाम पावलेले पुरुष तर आपल्या ऐश्वरी साम्यबुद्धीने (भ. गी. ४-११) अगदी स्पष्टपणे असे सांगतात कीः—

“मऊ मेणाहुनी आम्हीं विष्णुदास, कठिण वज्रास भेदू ऐसे।
भले तरी देऊं गांडीची लंगोटी, नाठाळासि काठी देऊं माथां।”

अनंत पूर्वजन्मीं केलेलीं सकल सत्कर्मे (भ. गी. ३-९; २७-२३ ते २७) सफल होऊन ज्या पुण्य पुरुषाना जन्मतःच शम, दम, तप, शौच, क्षांति, आर्जव, ज्ञान, विज्ञान, आणि आस्तिक्य ह्या नव रत्नाचा लाभ होतो (भ. गी. ६-३; १८-४२) त्यांच्या स्वभावज कर्मानेच संन्यासाश्रमधर्मास त्याचा जन्मसिद्ध हक्क आहे, असे सिद्ध होते. त्यांचीं स्वभावज कर्मे अशीं श्रष्ट असतात ते ब्राह्मण, आणि त्याचा संन्यासाश्रम, हे सर्व वर्णश्रिमांत श्रेष्ठ आहेत असें भगवान श्रीकृष्णाचें मत गीता, अध्याय १८ श्लोक ४१ ते ४४ ह्यातील ऋमावरूनच निःसंशय सिद्धहोत असून ते अनुगीतेशीही अगदीं तंतोतंत जुळते. इतके ध्यानांत ठेविले म्हणजे “विविक्त देशसेवित्वं अरतिर्जनसंसदि” (भ. गी. १३-११) ह्या ज्ञान चिन्हद्वयाने अकित असलेल्या साधकांना त्यांच्या तारुण्यातील सतत आरण्यवासास्तव श्री समर्थांनी धन्य कां म्हटले आहे, त्यांचे मर्म कळून येते. परंतु गांतंच्या सत्यार्थाचे प्रतिपादन करण्यास आणि ते उमरण्यास जी श्रद्धाजन्य सद्गुद्धि (भ. गी. ४-३९) लागते, तुका म्हणे

वेयं पाहिजे जातीचे । येर गबाळाचें काम नोहे ॥ तीच जेयेनाही, तेथे “कलौ वेदान्तिनो भांति फालगुने बालका इव ॥” असाच प्रकार होणार !

पंचविसाब्या सूत्राच्या विवरणातील श्री तुकारामाचे बडगे आमच्या आधुनिक वीरांना असृष्ट होऊन त्यांना जसा त्या महात्म्याच्या उक्तींचा भाग त्यागलक्षणेनेच उपयोग करावा लागतो, तशाच प्रकारची तारांबळ आमच्या कांहीं राजकारणवादी पंडितंमन्यांची श्री समर्थांविषयीं होत असते. समाजांत राहूनच जो परमार्थ साधन करील, तो पुरुष धीरोदात होय. अशा बाष्कळ, अप्रयोजक, विचारशून्य स्वमताच्या समर्थनार्थ ते समर्थांचा आश्रय करीत असतात; आणि त्याच श्रीसमर्थ रामदास स्वामींनी आपले सबंध तारुण्य तपाचरणार्थ प्रायः अरण्यांतच घालविलें, ही गोष्ट मात्र गुलदस्तांत ठेवितात.

सर्व संतांचा परमार्थमार्ग वस्तुतः संन्यासात्मक असून तो फक्त वैराग्यशील पुरुषांकरितांच आहे. (भ. गी. २-४५; ३-४१), हें तत्त्व कोणासच समजेनासें होऊन आमचा सारा समाज भांवावून गेला आहे. दाखळ्या गुत्यांत सतत राहून दाखळपासून सर्वस्त्री अलिस राहाणे किंवा वेश्यागृहांत सतत वास करून ब्रह्मचर्याचें परिपालन करणे हा गोष्टी तारुण्यांत सिद्धावस्थेपूर्वीं जितक्या दुष्प्राप्य आहेत, तितकेंच सिद्धावस्थेपूर्वीं समाजांत राहून साधकास अत्यावश्यक असलेल्या सत्यव्रतादिकांचें परिपालन करणे अशक्य आहे (भ. गी. २-६९). हा साधनमार्ग अतिशय कठीण आहे, म्हणूनच खेरे साधक अति दुर्मिळ असतात. (भ. गी. ७-३). त्यांच्या व्यावहारिक कर्मभावानें जगाचें यत्किंचितही अनहित होणे शक्य नसून उलट त्यांच्या शुद्ध सात्त्विक आचरणानें जगांत ज्ञानमार्गाची परंपरा अव्याहत सुरू राहून जगाला नरदेहाच्या अंतिम साध्यास मुकण्याची पाळी न आल्यामुळे जगाचा अतिशय मोठा फायदाच होतो. हें तत्त्व जाणून परम कारुणिक श्री नारदांनीं हा सूत्रांत शुद्ध अद्वैत भक्तिमार्गास जीं कर्म अथवा जे पुरुष अननुकूल अस-

तीळ त्या सर्वांना सिद्ध पुरुष त्याज्य समजतात व साधकांनी त्याज्य समजावे, असा प्रेम वृक्त उपदेश केला आहे.

एखादा भूलोकावरील चक्रवर्ति जर शतक्रतु झाला, तर तो आप ल्याला स्थानभ्रष्ट करील, अशा भीतीने त्याच्या यज्ञांत जशीं इंद्राकडून विक्षे उपस्थित होत असत, तद्वत् आमचे व्यवहारपटु पंडित आपण स्थानभ्रष्ट होऊं ह्या भीतीने साधनमार्गातील संन्यासाची नेहमीं निर्भर्त्सना करण्याळा टपलेले असतात; परंतु ईश्वरेच्छेने एखाद्या रामेश्वर भद्रावर देखील अखेरोस श्री तुकारामासारख्या दृढ वैराग्यनिष्ठ पुरुषाचे पाय घरण्याची पांढी येतेच. दृढ वैराग्योदभूत शांतीचा आनंद वाचेने कसा बोलावा ? श्री अण्णासाहेब पटवर्धनांनी एकदां आमच्यापाशीं काढिलेल्या “आतां महाराजांच्या कृपेने आम्हांला पुनः येथें येण्याचे कांहीं कारण उरलें नाही” ह्या उक्तीतील जीवन्मुक्तीच्या आनंदाचे वर्णन कसें करावे ! ह्या आनंद एप्याचा अधिकार फक्त संन्यासमार्गी संतांचाच आहे !

सूत्र ४४ कामक्रोधमोहस्मृतिभ्रंशबुद्धिनाशसर्वनाशकारणत्वात् ॥

आर्या कामक्रोधा मोहा, स्मृतिच्या भ्रंशास बुद्धिनाशाला ॥
अखिल विनाशा कारण, ह्यास्तव हेयचि म्हणे तया सांई ॥

विवरणः—मागील सूत्रात सांगितलेला दुःसंगत्याग आणि पसरिं साव्या सूत्रात सांगितलेले विषयत्याग व संगत्याग ह्या सर्वांची तत्त्वतः एकात्मता आहे. मनःसंकल्पोदभूत काम (भ.गी.६-२४) आणि विषयचिंतन-मूलक संगोदभूत काम (भ. गी. २-६२ व ६३) हे दोन्ही सर्वथा अभिन्न आहेत. ह्या त्यागत्रयातील विषयसंगत्यागाचा अर्थ सर्वकर्मसंन्यास असा आहे (भ. गी. १८-६६); कारण अखिल विश्वाचा मुख्य यजमान जो प्रभु अच्युत त्यालाच ज्याने गाठला. त्याला त्या अच्युताच्या आचार(कर्म)धर्म नामक मंत्र्याची गाठ घेण्याचे कांहीं एक प्रयोजन नाहीं. सर्वकर्मसंन्यास-

हूणी विषयत्यागाचा पूर्ण विचार मागील पसतिसाब्या सूत्राच्या विवरणात केला आहे, ह्यास्तव त्याची येथें पुनरुक्ति करीत नाहीं.

परंतु रजोगुणसमुद्रव रिपुश्रेष्ठकामाची (भ. गी. ३-३७) हा सूत्रात मगवद्दीतेप्रमाणे (भ. गी. २-६२ व ६३) जी संतति सांगितली आहे, तिचा योडासा विचार केला पाहिजे. काम म्हणजे इच्छा होय. ह्या इच्छेच्या माफल्यास जें कांहीं विघातक असेल त्याच्याविषयी मनात क्रोध उत्पन्न होतो. क्रोधानें विवेक नष्ट होतो. ह्या विवेकभ्रष्टेलाच संमोह म्हणतात. संमोहामुळे आपण कोण आहों, कोठे आहों, काय करीत आहों वगैरे मागची पुढची आठवण नाहींशी होते. ह्याचेंच नांव रुतिभ्रंश. आठवण नाहींशी झाली कीं विचारशक्ति जाते. ह्याचेंच नांव बुद्धिनाश. आणि बुद्धिनाश झाला म्हणजे मनुष्यत्वाची हानि होऊन मनुष्य पशुवत् बनतो. हाच मनुष्याचा प्रणाश म्हणजे सर्वनाश होय. ह्याकरितां ज्याप्रमाणे वृक्षाचें मूळ खणून टाकले म्हणजे त्याचा सकल विस्तार आपोआप मरुन जातो, त्याप्रमाणे ह्या अनर्थ-परंपरेचें कामरूप मूळ उपटून टाकले म्हणजे ती सर्व परंपरा सद्वज नष्ट होते.

सूत्र ४६ तरंगायिता अपीमे संगात्समुद्रायंति ॥

आर्या तुच्छचि लहरी भासे, रिपुसंघाची जर्णी प्रथम लोकां।

तरि पुढती सागरसम, अगाध होतेच ती कथी साँई ॥

विवरण:- साधकाला कुपथ्यकर असलेल्या विषयचितनादि दुःसंगाचा अवश्य त्याग करावयाचा उपदेश सूत्रे त्रेचाळीस ह्यांत केला आहे. सुसंग कोणता आणि दुःसंग कोणता, ह्याची खरी निवड करण्याचें काम फारच कठीण आहे, म्हणून प्रथमतः पसतिसाब्या सूत्रात सर्वसंगपरित्याग करण्याचा उपदेश केला; आणि तो जर असाध्य असेल, तर निदान दुःसंगाचा त्याग तरी अवश्य केला पाहिजे, असें ह्या मागील तीन सूत्रांत सांगितले आहे. साधकाला त्याच्या पूर्वुप्यानें सत्संग झाला तर उत्तमच आहे. सिद्ध-संग झाला तरी चांगला. परंतु साधकेतराशी जर संग झाला तर तो दुःसंगच होय. आणि ह्या भूलोकीं साधक

सुद्धां अति दुर्मिळ असतात. (भ. गी. ७-३) असें प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्ण सांगत आहेत, त्यावरून व्यवहारामध्ये दुःसंग प्रायः अनिवार्य आहे असेच सिद्ध होतें; ह्यास्तव साधकानें सर्वसंगपरित्याग करून अरण्यवास करणेच श्रेयस्त्कर होय.

“ गारगोटीच्या पोटीं हिरा ” ही म्हण सुप्रसिद्ध आहे. परंतु लाखों गारगोटशांमध्ये एखादीच्याच पोटीं हिरा असतो; आणि साज्याच गारगोटचा बाहेरून दिसण्यांत प्रायः सारख्या असल्यामुळे कोणत्या गारगोटीच्या पोटीं हिरा आहे, हें निश्चितपणे जाणण्यास जसा उत्तम रत्नपारखी लागतो, त्याचप्रमाणे असंख्य दंभपूर्ण लोकांमध्ये खरा सत्वशील कोण आहे, तें हुडकून काढण्यास अति सूक्ष्म दृष्टीचा, सुविचारी, शांतचित्त, श्रद्धावान् पुरुष लागतो. हें काम धाईने होत नाही. धाई करतात ते बहुधा फसतात. त्याचप्रमाणे आध्यात्म-शास्त्ररहस्य न जाणणारे अनेक गृहस्थही लोकादरास पात्र झालेल्या दांभिकांच्या जाळ्यांत सांपडून फशीं पडतात. तपोबलानें त्रिकालज्ञता प्राप्त होऊन तद्वारां काहीं भूतभविष्यकाळीन गोष्ठी संतांच्या मुखांतून सहज बाहेर पडतात; आणि अशा चमत्कारामुळे काहीं वैराग्यविहीन लोक केवळ आधिमौतिक फलप्राप्तीच्या इच्छेने त्याच्या भजनीं लागतात, ही एक प्रकारची स्वतःची फसणूकच आहे. कारण अपरिहार्य प्रारब्धनिर्भित लाभालाभ, सुखदुःखें हीं संतांना तरी कशीं बदलतां येईल ? त्याचप्रमाणे सकल आधिमौतिक विद्या जिच्या पासंगालाही पुरणार नाहीं अशी अनुभवजन्य असलेली शब्दातीत अध्यात्मविद्या (भ. गी. १०-३२) संतांना पूर्णपणे अवगत असल्यामुळे त्यांना सर्वज्ञ म्हणणे अयोग्य होणार नाहीं; परंतु तेवढ्यावरून त्यांना जगांतील सकल मिथ्यात्मभूत भाषाशास्त्रादिकांचें ज्ञान आहे, असें म्हणणे अगदीं अप्रयोजकपणाचें होईल; आणि अशा मिथ्या शास्त्रज्ञानाच्या अभावामुळे त्याच्या सर्वज्ञतेला बाध येतो, असें म्हणणेहीं मूढपणाचेच ठरेल. वेदप्रतिपादित (भ. गी. १५-१५) क्षेत्रक्षेत्रज्ञानपूर्वक जीवब्रह्मैक्यता (भ. गी. १३-२) अनुभवास येणे, ह्याचेच नांव सर्वज्ञता आहे, हें शास्त्र-

रहस्य न समजून तद्विरुद्ध कुतर्क करणारे सकल जन अज्ञानग्रस्तच होत. तात्पर्य, साधकाच्या दृष्टीनें ह्या अधोगामी ज्ञाननाशक जगाचा संग हाच दुःसंग होय, आणि त्या संगाचा त्यानें अवश्य त्याग केला पाहिजे; कारण सकृदर्शनी तो जरी विशेष हानिकारक भासला नाहीं, तरी अखेरीस तो सर्व नाशास कारण खास होणार, असा प्रस्तुत सूत्राचा अर्थ आहे.

एकोणचाळिसाब्या सूत्रांत सत्संग (गुरुप्राप्ति) दुर्लभ आहे असें सांगून त्याचा लाभ झाला तरी तो अगम्य आहे, असे जें म्हटलें आहे, त्याचें कारण बत्तिसाब्या सूत्राच्या विवरणांत उद्भूत केलेल्या चौसष्ठ ओव्यांवरून सहज लक्षांत येईल. मग ज्याला तो मुळीं झालाच नाहीं, त्याच्या शब्दज्ञानाची भाषाकोशापेक्षां अधिक किंमत काय असणार ?

आतां ह्या पुढील पांच सूत्रांत सकल हेयोपादेय साधनांचा उपसंहार करून त्याचें फलमहात्म्यही सांगितलें आहे.

सूत्र ४६ कस्तरति कस्तरति मायाम् ? यःसंगास्त्यजति,

यो महानुभावं सेवते, निर्ममो भवति ॥

आर्या सांईमायानाशन, व्हावें ऐसें जया मनीं वाटे ।

त्यातें संग ममत्वहि, त्याज्य असे आणि इष्ट सत्सेवा ॥

विवरण:-मायामोहांतून कोण पार पडतो ? असा प्रश्न या सूत्रांत प्रथमतः केला असून नंतर संगत्याग, संतदास्प, आणि निर्ममत्व ह्या साधनांनी साधकाची ह्या दुस्तर भवसागरांतून मुक्तता होते, असें उत्तर दिलें आहे. ह्या उत्तरांतील संतत्यागाचा विचार सूत्रे पसतील आणि अडतीस ते पंचाळीस ह्यांत केला असून संतदास्याचा विचारही त्यापैकीं सूत्रे अडतीस ते वेचाळीस ह्यांत झाला आहे. तिसरें साधन जें प्रत्यक्षीय प्रत्यक्षीय सूत्राच्या विवरणांत दिलेल्या लोकसंप्रदानिमित्तके अनुगीतोकीत योडाच झालेला असल्यामुळे, त्याचें येथे आणखी विवेचन करू. दुसऱ्या सूत्रा-

तीळ भक्ति ह्या शब्दाच्या व्याख्येत सर्वांतर्यामी असलेल्या (म. गी. १३-२) स्वहृदयस्थ श्रीहरीवर जें निस्सीम प्रेम, तीच खगी भक्ति होय, असें म्हटले आहे. अर्थात् “ सर्वं खलिवदं ब्रह्म ” ह्या अद्वैत सिद्धाता. प्रमाणे सर्वांतर्यामी असलेल्या त्या अनंत सञ्चिदानंदमय परमात्म्याला “ मम ” म्हणजे “ माझे ” असें म्हणण्याला तद्विन्द्रिय सद्वस्तु नसल्यामुळे त्या सर्वव्यापकाच्या दृष्टीने “ मम ” हा द्वैतात्मक शब्दच मिथ्या ठरतो. शिवाय मी म्हणजे “ अहं ” ही भावना उद्भूत ज्ञाल्याशिवाय माझे म्हणजे “ मम ” ही भावना उत्पन्न होणे शक्य नाही; आणि त्याचप्रमाणे अहं ही भावना उत्पन्न ज्ञाल्याशिवाय तू म्हणजे “ त्व ” इत्यादि द्वैतात्मक भावनांची उत्पत्ति होणे असंभवनीय आहे. परंतु हे द्वैतात्मक शब्द तर प्रत्यक्ष व्यवहारांत आहेत, ह्यास्तव त्यांची उत्पत्ति कशी ज्ञाली, त्याचा विचार केला पाहिजे. “ त्याच्या आत्म्याला शांति मिळो ” अशी मृत देहाबदल शुभेच्छा प्रकट करण्याचा जो प्रस्तुत कालच्या सुशिक्षितांचा सार्वत्रिक प्रचार आहे, तो अज्ञानमूलक असून त्यावरून (१) आत्मे भिन्न आहेत, (२) ते नित्यानंदमय नाहीत, (३) ते नित्यानंदमय परमात्म्याहून भिन्न आहेत, (४) जग सत्य आहे, अशा नाना अवैदिक कल्पना आमच्या पाश्वात्य उच्छिष्टभक्षण-प्रियतेमुळे उद्भूत ज्ञालेल्या दिसतात. ह्या साज्या कल्पना चिज्जडग्रंथिमूलक म्हणजे देहात्मवादनिर्मित आहेत. तथापि वरील शुभेच्छा प्रकटीकरणावरूनच देहात्मभिन्नताही व्यक्त होते, आणि परमात्म्याच्या सर्वव्यापित्वावरून आत्म्यांची भिन्नता ही केवळ काल्पनिक ठरते. त्याचप्रमाणे सुखदुःखाभास हा मनाचाच धर्म असून आत्मा शुद्ध आनंदमय आहे, असें प्रत्येकाच्या गाढ-निद्रानंदानुभवावरून सिद्ध होते. तसेच, “ आधारः सर्वभूतानां प्रसीदतु सनो हरिः ” हें वाक्य आत्मैक्यता व जीवेशैक्यतादर्शक असून त्यावरूनच सर्व पंचभूतात्मक वस्तु निराधार म्हणजे मिथ्या-काल्पनिक आहेत, असें होते. ह्या साज्या उच्छिष्टदूषित वेचडीचा सूक्ष्म दृष्टीने विचार केला तर “ ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव ना परः ” हें वेदान्तशास्त्ररूपस्थ प्रस्थापित होते, आणि त्यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, मिथ्या पंचभौतिक

वस्त्वांतर्गत जडदेहांदिकांवर अज्ञानानें आत्म्याचा आरोप केल्यामुळे अहंम-
मतामूलक अखिल द्वैत सृष्टि केवळ मनुष्याच्या कल्पनेने उत्पन्न झाली
आहे. ह्यास्तव जिज्ञासू मुमुक्षूने प्रथमतः अज्ञाननिर्मित ममत्वाचा त्याग केल्या-
शिवाय त्याला अद्वैतात्म्याचे ज्ञान होणे शक्य नाही. निर्ममतेचे इतके विव-
रण पुरे आहे.

सूत्र ४७ **विविक्तस्थानं सेवते, यो लोकबंधमुन्मूलयति ।**
निख्नैगुण्यो भवति, यो योगक्षेमं त्यजति ॥

आर्या. एकांतवास सेवुनि, बधिरचि व्हावे जनापवादासी ।
 इहपर लौकिक चिता, त्यजुनी सांईपदीं शरण जा ॥

विवरणः—जीवन्मुक्तिलाभार्थ अवश्य असलेल्या साधनांपैकी मागील
सूत्रांत तीन सांगून आणखी चार ह्या सूत्रांत सांगितलीं आहेत, व हीं चारीं
देखील भगवद्गीतोक्तच आहेत. हीं साधने अशीं “विविक्त देशसेवित्वं”
(भ. गी. १३-१०, १८-५२) ह्या उक्तींतील एकांतवास; “अमानित्वं”
आणि “आत्मविनिग्रहः” (भ. गी. १३-७) ह्यांत अंतर्भूत झालेली
लोकप्रवादाविषयींची उदासीनता; “निख्नैगुण्य” (भ. गी.
२-४५ व १४-२२ ते २६) म्हणजे निर्गुण ब्रह्मैक्यता; आणि
“नियोगक्षेम” (भ. गी. २-४५, ९-२२) म्हणजे सकलवासना-
त्याग ह्या चार साधनांपैकी एकांतवासाचा विचार पंचेचाळिसाच्या
सूत्रांतील दुःसंगत्यागाच्या विवरणांत ओघानेच झाला आहे. लोकप्रवा-
दाची किंमत मुख्यतः काय आहे, तें प्रथम सूत्राच्या विवरणांत
दिलेल्या श्रीरामचंद्रोक्तीवरून सहज कळून येण्यासारखे असून त्या-
विषयीं अन्यत्रही विचार केला आहे. निख्नैगुण्याचा विचार केला तर फक्त
माया मात्र गुणमयी असून (भ. गी. ७-१४) तिच्या गुणांचा त्याग केल्या-
शिवाय निर्गुण परमात्म्याची प्राप्ति होणे शक्य नाही (भ. गी. १४-२६)
असे सहज लक्षांत येईल. गुणातीतांचीं जीं लक्षणे भगवद्गीतेत सांगितलीं

आहेत (भ. गी. १४--२२ ते २७) तीं साधकांची गुणातीत होण्याची साधने आहेत, असें पक्के उमजून साधकांनी सर्वांभपरित्यागी व्हावे, म्हणजे अर्थात् सर्वकर्मसंन्यास करावा हेच उचित आहे. त्याजप्रमाणे साध. जर योगक्षेमचिंतारहित न झाला, तर भगवान् आपल्या ऐकातिक भक्ताच्या योगक्षेमाची चिंता स्वतः करीत असतो (भ. गी. ९-२२), असे जें भगवद्वचन आहे, त्यावर श्रद्धा नाही असें होऊन तो साधक सद्गुरुविहीन ठरेल ! (भ. गी. १७-२८) मग भगवद्प्रसाद कसा व्हावा ? इतर जीवां दुःसह होऊन राग-जनकही होतात. एक चूल जर नाहींशी केली, तर आमचे प्रायः सर्वच शारीरिक आणि मानसिक विकार संपुष्टांत येतील. जो आम्हांला तीस वर्षांपूर्वी बडया बडया विद्वान डॉक्टर मित्रांनी खात्रीपूर्वक सांगितले होते, तो मूत्रविकार आम्हीं चूल बंद करून दोन महिन्यांतच घालविला; आणि त्यामुळे आमची मलमूत्र शुद्धीही कल्पनातीत झाली होती. अति कष्टसाध्य ठरलेल्या रोगावर असे स्वतःचे उपाय करण्याचे प्रसंग आम्हांला वरेच आले, आणि त्या प्रसंगी ईश्वरकृपेने आम्हांला यश प्राप्तीही मनाजोगी झाली. सारांश, आम्हीं आपल्या योगक्षेमाची फाजील चिंता करतो म्हणूनच ईश्वर आम्हांला रोगरूपी प्रायश्चित्ते भोगावयास लावितो. हत्तीसारखा प्रचंड शक्तीचा प्राणी, तसेच वानर, हरिणे इत्यादि अति चपल जनावरे ह्या सर्वांचा उदर-निर्वाह चुलीवांचून होतो; मग ज्यामुळे ही चूल आमच्याच पाठीस लागावी, असें आम्हीं देवाच्या घरीं पाप तरी काय केले आहे ? वजा प्रावरणालाही हाच न्याय लागू आहे, परंतु त्याचा विकार करून ग्रंथ वाढविण्यांत अर्थ नाहीं.

सूत्र ४८

यः कर्मफलं त्यजति, कर्माणि संन्यसति;
ततो निर्द्वद्वो भवति ॥

आर्या

कर्मफलार्पणईशा, कार्ये प्रारब्धप्राप्त न च दुसरीं ।
तदितर नाचरणीयचि, द्वंद्वातीतत्व सांहला व्हावें ॥

विवरणः—आतां येथे प्रथमतः इतके सांगणे अवश्य आहे की, हा चौन्यायशीं सूत्रांत प्रसंगानुसार अधिकारभेदानें अनेक विषय मिन्न प्रकारे अनेकदा आले असल्याकारणानें विवरणही तदनुसार असणे इष्ट आहे; हास्तव वाश्वतः भासणारा पुनरुक्ति-दोषं अपरिहार्य आहे. शिवाय शाख-तात्पर्यनिर्णयाची मीमांसकांचीं जीं उपक्रमादि उपसंहारान्त सप्तलिंगे आहेत, त्यांत अभ्यास म्हणजे पुनरुक्ति, हे एक लिंग इष्ट मानिले असलगामुळे तिला शाखदृष्ट्या दोष म्हणतांच येत नाहीं. अशा पुनरुक्तीने विषय ज्ञान मनांत ठसण्यास फार सहाय्य होतें, हा तिचा विशेष गुण आहे, म्हणून ती मुळींच दोषाही नाहीं. आणि त्याचप्रमाणे तींच तींच आधारवचने पुनःपुनः देणे, हे निदान भूमितिशाखदृष्टीने तरी दोषमूळक खास नाहीं.

सात ते चौदा हा आठ सूत्रांत निष्कामता आणि तज्जन्य सर्व-कर्मसंन्यास हीं सिद्धांचीं सहज (स्वभावज) लक्षणे असतात, असे सांगून प्रस्तुत सूत्रात तीं दोन्हीं साधकांचीं अवश्य साधने आहेत, असे म्हटले आहे; आणि त्यांच्यामध्ये तदुद्भूत निर्द्वद्वतेची भर घातली आहे. वस्तुतः हा निर्द्वद्वतेचा शेचाळिसाब्या सूत्रांतील निर्ममत्वामध्ये कसा अंतर्भाव होतो, तें त्या सूत्राच्या विवरणांत सांगितलेच आहे. म्हणजे हा सूत्रांत नवीन विषय कांहींच नाहीं असे झाले. तथापि हा तीन साधनांचा येथेही थोडासा अधिक विचार करू.

कार्यकारणन्यायाने प्रत्येक स्वकृत कार्यांचे (कर्मांचे) काहीं तरी कारण असलेच पाहिजे, असा सिद्धान्त न्यायतःच प्रस्थापित होतो. आता प्रत्येक जन्मात मनुष्याकडून जें जें काहीं कर्म अपरिहार्यत्वे घडते त्याला

प्रारब्ध (अदृष्ट पूर्वकर्म) हें कारणीभूत असतें: आणि जें प्रारब्धेतर नूतन कर्म अपरिहार्य नसतांही बुद्धिपुरःसर केले जातें त्याला क्रियमाण अशी संज्ञा असून तें ज्या हेतूने केले जातें, तो हेतूच त्या क्रियमाणाचें कारण होय. अर्थात् कोणतेही क्रियमाण कर्म निष्काम असणे शक्य नाही. मनाची आधिभौतिक कर्मप्रवृत्ति लोभमूलक असून तिच्यायोगेच सर्व क्रियमाण घडून येतें, हा सारा रजोगुणाचा प्रभाव आहे (भ. गी. १४-१२) आणि लोभ हा अदैवी म्हणजे आसुरी असून नरकप्रापक आहे (भ. गी. १६-२१), हास्तव लोभमूलक कर्मप्रवृत्तिमुळे बुद्धिपूर्वक केलेले अखिल क्रियमाण-कंत्याच्या नरकप्रापकत्वास्तव सर्वथा त्याज्यच आहे, असा भगवद्गीतान्वये जे सिद्धान्त ठरतो, तो उक्षांत आणला म्हणजे प्रस्तुत सूत्रांत “कर्माणि संन्यसति” असें म्हणून जो क्रियमाण-कर्माचा म्हणजे प्रारब्धेतर अखिल कर्माचा संन्यास साधकाळा विहित मानला आहे—त्याच्या सद्देतूचा बोध होईल. तात्पर्य असें आहे की, अति दुर्लभ असलेल्या सावकांना (भ. गी. ७-३) प्रत्येक अप्रारब्ध, नूतन, अस्वभावज असलेले आधिभौतिक कर्म सर्वथा त्याज्य असल्यामुळे त्यांनी आत्मप्राप्त्यर्थ सर्वकर्मसंन्यास अवश्य केला पाहिजे. आणि ईश्वरी नियमान्वये देहास अपरिहार्यत्वे प्राप्त होणाऱ्या प्रारब्ध (सहज म्हणजे स्वभावज) कर्मफलांशी स्वतःचा (आत्म्याचा) कांहीं एक संबंध नाहीं, अशा बुद्धीने होणाऱ्या प्रारब्ध कर्मफलत्यागपूर्वक सर्व कर्मसंन्यास झाला, म्हणजे प्रस्तुत सूत्रोक्त साधनत्रयापैकी जी निर्द्वंद्वत् (अद्वैतसिद्धि) शिळ्हक राहाते, तिची प्राप्ति करून घेण्याचें स्वकार्य फार सुन्न रीतीने साध्य होतें.

आतां प्रवृत्ति-प्रोत्साहकांच्या प्रमाणाचा विचार करू. त्याचें असें म्हणावे असतें की, ईश्वराने हा जगांत आम्हांसाठी अनेंत सुख-साधने निर्माण केले असून तीं साध्य करून घेण्यास समर्थ असलेली बुद्धीही आम्हांला दिली असती आम्हीं त्या सुखाना व्यर्थ कां मुकावें? निरीश्वरसांख्य, मीमांसक, चार्वाक इत्यादिकांच्या सांप्रतच्छ्या अनुयायांचाही हाच प्रश्न असतो. अशा रजप्रधान

प्रकृतीच्या असुरांचा ह्या मायामय जगात सदोदित फार भरणा असतो, गेण-
नंच येथे भगवदेकनिष्ठ पुरुष क्वचित् च दृष्टीस पडतात (भ. गी. ७-३, १४)
असे भगवंतांनी म्हंटले आहे; आणि त्यांच्या रजप्रधान लोभमूळक (भ. गी.
१४-१२) व नरकप्रापक (भ. गी. १६-२१) आसुरी प्रवृत्तीने जगताचा
क्षय (भ. गी. १६-७ ते २०) होऊन नये, एतदर्थं त्यांचे प्राबल्य फार माजले
म्हणजे त्यांच्या नाशार्थ आणि सत्त्वप्रधान प्रकृतीच्या साधु पुरुषांच्या संरक्ष-
णार्थ भगवान् स्वतः अवतार घेऊन (भ. गी. ४-७ ते १०) ह्या जगांतील
ज्ञान तात्पुरती काढून टाकीत असतात. ह्यावरून असे सिद्ध होतें की, दैवाधीन
असलेल्या मनुष्यांनी काय वाटेल तें जरी केलें, तरी त्यांना ह्या विषमज्वरा-
पासून जगाची मुक्तता करितां येणे शक्य नाही. इच्छा असल्यास आत्मो-
द्वार करण्याच्या कामी मात्र जीव परतंत्र नाही; परंतु ती इच्छा
उत्पन्न होण्यासही ह्या अज्ञानजन्य मोहक मायेच्या मिथ्या, जड, निरा-
नंद स्वरूपाचे पक्के ज्ञान होऊन तिचा वीट यावा लागतो. असा वीट येणे
ह्याच वैराग्य म्हणतात; आणि तें प्राप्त झाले नाहीं तोपर्यंत त्याची खरी
किमत कळणारही नाहीं हें जग जीवनिर्मित नाहीं, आणि तें जिवाच्या
आधीनही नाहीं: तें ईशनिर्मित असून ईशाधीनच आहे. हें तत्त्व नुमज्जून
असुर जन “ईश्वरोऽहं” (भ. गी. १६-१४) ह्या भावनेने जगाची
सुधारणा करण्याच्या नार्दी लागून आत्महितास मात्र मुक्ततात. आत्महितसाध-
नांतच जगाचे बहुत हित आहे, हें त्याना कळत नाहीं; आणि त्यामुळे त्यांच्या
योगे जगाचे हित होण्याएवजी अहितच फार होतें. ईशनिर्मित नुसत्या स्वदेहा-
वा सुद्धां ज्याची काढीभर देखील सत्ता नाहीं, त्याने “धाता यथापर्वम-
कल्पयत” अशा ईशकल्पनानिर्मित जगाचे ओऱे आपल्या शिरावर घेतलें,
तर त्याला आत्मनाशाशिवाय अन्य फल काय मिळणार? कोरड्या बडबडीने
“कियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे” ह्यां समर्थोक्तीला वाध कसा
येणार? आणि जेथे स्तुत्यच असा दैवहीन आहे तेथे त्यांच्या अगणित स्ताव-
कांना तरी दैवहीनतेशिवाय अन्य लाभ कशाचा होणार? असो. हें असुर-
महात्म्यवर्णन पुरें करून आतां त्यांच्या अधिभूतप्रधान इतिकर्तव्यतेचा

विचार करूँ. मुख हेच त्यांचे इतर जीवांप्रमाणे साध्य आहे; आणि तें अगदी बरोबर आहे. परंतु शाश्वत सुख कोणतें, आणि तें कसें प्राप्त होय द्याची त्यांना कल्पनाही नसल्याकारणानें ते सारे मिथ्या, काल्पत, क्षणिक, वैषयिक सुखाभासालाच खरें सुख मानितात; आणि त्या आभासमय सुखाच्याच प्राप्ती साठी सतत परिश्रम करीत राहून खन्या अनंत, अविनाशी सुखाला अंतरतात, हेच त्यांचे अज्ञान होय. हेच वैषयिक सुख क्षणिक आहे, द्याबदल कोणालाच शंका येण्याचे कारण नाहीं; कारण कोणत्याही विषय-सुखाच्या अखंड भाभाचा कोणत्याही क्षणिक देहधारी जीवाला अनुभव आलेला कोणी पाहिला नाहीं किंवा ऐकिला नाहीं, इतकेच नव्हे, परंतु तसा अनुभव घेण्यास जीव असमर्थ असू तो अनुभव जीवाला अप्रियही होतो, अशी प्रत्येकाला प्रतीति येत असल्या-कारणानें कोणतेंही वैषयिक सुख स्वरूपतः आनंददायक नसून त्याची आनंददाय-कता केवळ कल्पित म्हणजे मिथ्याही आहे, असें सिद्ध होतें. स्वरूपतः आनंद-दायक असलेली वस्तु जीवाला कधीही त्याज्य वाटणार नाही. कारण जीव स्वतः आनंदस्वरूप असल्यानें तो सहजच आनंदप्रियही आहेच. तथापि एका काळी आनंददायक भासणारी क्षणिक जड वस्तु अन्यकाळी नुसती निरानंदमय न भासता त्याज्यही वाटते, (भ. गी. २०१४) द्यावरून वरील सिद्धांतच प्रस्थापित होतो. प्रत्येक जड वस्तु स्वतःच निरानंदमय असते, तेव्हां तिच्या ठारी आनंदजनकत्व कसें संभवेल? “राजाला दिवाळी काय माहीत?” हा म्हणीतील तत्त्वानुसार अखंड निजानंदमय असलेल्या जीवाल निजानंदानुभव येत नाही, हेच ठीकच आहे. परंतु अज्ञानग्रस्थ जीव हा निजानंदानुभवाभावामुळे, आणि स्वतःच्या आनंदप्रियतेमुळे, “तुझ्यां आहे तुझ-पाशीं। परि तुं जागा चुकलासी” हा उक्तीप्रमाणे निजहृदयरूपां जें निजानंद वसतिस्थान आहे, तेथील आनंदाची अन्यत्र कल्पना करून निजानंदसिंधूच्या विषयानंद बिंदूवरच आपली आनंदतृष्णा भागविष्ण्याची अखंड खटपट करून व्यर्थ श्रम पावतो. गोडी हा साखरेचा स्वभावगुण आहे, ह्यास्तव गोड पदार्थ आवडत नसणारालाही ती गोडच लागते. ह्या-प्रमाणे आनंददायकता हा, जर एखादा जड वस्तूचा सहज. (स्वभावसिद्ध)

धर्म असता तर ती वस्तु प्रत्येक जीवाला प्रियतम वाटली असती. पण वस्तु स्थिति ह्याच्या अगदी उलट आहे. एकच वस्तु काहीं जीवाना प्रिय वाटते व काहींना अप्रिय वाटते; इतकेंच नव्हे, तर ती एकाच जीवाला एक वेळ प्रिय वाटून अन्य वेळी त्याज्य वाटते! ह्यावरुनही प्रत्येक वस्तूचे प्रियाप्रियत्वे तिच्याठार्यी नसून तें मिन्न प्रकृतीच्या जिवांच्या मिन्न इंद्रियांच्या ठार्यी, केवळ कल्पित स्वरूपानें असतें, असें न्यायतःच सिद्ध होतें. सकल वड वस्तु केवळ कल्पित सुखदायक इंद्रियक्रियांचीं साधनें आहेत. ह्याचें आता एक उदाहरण घेऊ. घन आणि दारा ह्यांच्या प्रीत्यर्थ सतत तळमळत असलेल्या अकिंचन तरुणाला आकस्मिक वृश्चिकदंश झाल्यावर त्याच्यापुढे इंद्राच्या अप्सरा आणि कुवेराचें भांडार जरी आणून ठेविलें, तरी तो त्या सर्वांना लायाढून देऊन केवळ दंशपूर्वस्थितींतील सहजानंदाची मात्र निःसीम अपेक्षा करितो. पूर्वीं ज्या वस्तु प्रियतम वाटत होत्या, त्या साज्या सहजानंदामार्वी त्याला अगदी तुच्छ वाटतात. त्या वस्तूच्या अभावीं त्याचा पुष्कळ काळ सहजानंदाच्या वळानें सुखांत जात असून सहजानंदामार्वी एक एक क्षणही त्याला अति दुःखद होतो. ह्याचेंच नांव विषयानंदाचें कल्पितत्व. परंतु “मारवाढांत गेल्याशिवाय पाण्याचें सुख कळत नाहीं”, शांतींठ रहस्याप्रमाणे सहजानंद नष्ट झाल्याशिवाय त्याच्या अखंड उत्तमत्वाचें आणि विषयानंदाच्या कल्पितत्वाचें मनुष्यास ज्ञान होत नसल्यामुळेच तो विषयानंदासाठी दीन होतो. आता दुसरे एक उदाहरण घेऊ. देहेंद्रियमनप्राण या आधिमौतिक आत्मभूत वस्तूना बाह्य विषय अनुकूल असल्यास इंद्रियद्वारा मनाला सुखाभास होतो, आणि ते प्रतिकूल असल्यास दुःखाभास होतो. सुख-दुःख मोगणे, हा जड, अनित्य असलेल्या मनाचा धर्म आहे, तें मन गाढ निंद्रेत आत्मस्वरूपी, तात्पुरतें लीन होतें, तेव्हां सकळ सुखदुःखाभास नाहींसा होऊन, जीव सहजानंदांत निमग्न असतो. त्या समयी असलेली स्थिति व्यक्त न होण्यास मनाची आत्मस्वरूपी लीनता आणि आत्म्याचें अकर्तृत्व हीं दोन कारणीभूत होत असून मन जेव्हां पुनः उदित होतें, तेव्हां तें निद्रावस्थेची निजानंदमयता व्यक्त करिते. ह्यावरुन असें सिद्ध होतें कीं, प्रत्येक दृश्य, नश्वर वस्तूची कल्पना इंद्रि-

यंजन्य ज्ञानावलंबी मनच करीत असते. हा मनाच्या कल्पना अति विचित्र असु तात. त्यांच्यात सत्याश मुळीच नसतो. वास्तविक पाहिलें तर वाहा विषयानुकूल तेच्या तारतम्यावर तजजन्य सुखाभासाचेही तारतम्य अवलंबून असले पाहिले, पण मनाच्या कल्पनाचें वैचित्र्य कसे आहे तें पाहा. सर्वस्वी गुणविहीन असु केल्या स्वपतीच्या समागमापासून पतिव्रतेला पूर्ण सुखाभास होत असून एखाद सकलगुणमंडित राजबिंद्यानें तिच्याकडे नुसतेंवांकड्यादृष्टीनें पाहिलें तरी तिच मरणप्राय दुःख होते, असेंहीन सुखसाधनावरील प्रेम आणि उच्चतम सुखसाधनांचा द्रेष, हीं दोन्हीं अतिविचित्र मनःकल्पनामूलक नाहीत, असे कोण म्हणेला आतां तिसरे उदाहरण घेऊ. इ. स. १९०८ किंवा १९०९ साली वार्ष येथे ताबुताची मिरवणूक चालली असताना एका पोलीस शिपायाच्या चुकाने त्याच्या हातातील पिस्तूल उडाले, आणि त्यांतील गोळी आमच्या नजीक उम्हा असलेल्या एका मुलाच्या दोन्ही मांडथांमधून निघून गेली. त्याला आम्ही ताबडतोब डॉ. डिमाटी ह्यांच्या दवाखान्यात उचलून आणिले, आणि दोन्ही जखमांची तात्पुरती तजवीज लावून त्याला आंतल्या खोलीत निजघून ठेविले. त्याला आपल्या जखमांची काही^३ एक कल्पना नसल्यामुळे नुसती सोधी ठेचा ठागल्याप्रमाणे निर्धास्त राहून थोड्याच वेळानें तो आपल्या खिंशातीले पुस्तक काढून मोठ्यानें वाचूं लागला, आणि दुसऱ्या दिवशी आपली शाळा बुडेल कीं काय, एवढीच त्याला काळजी होती. हा प्रकार पाहून डॉ. डिमाटीसह आम्हीं सर्वांना महदाश्र्व्य वाटले. आणि ह्यापेक्षाही अधिक आश्र्व्याची गोष्ट अशी झाली कीं, त्या मुलाच्या जखमांची वातमा आम्हीं ताबडतोब त्याच्या बापाला कळविल्यावरून तो जेब्हां आमच्याकडे आला तेब्हां त्याची स्थिति अर्धवट मेल्यासारखीच आम्हाला दिसली ! मनःकल्पनेचा किती अतकर्य खेळ आहे हा !! अशी अनेक उदाहरणे आम्ही प्रत्यक्ष पाहिली आहेत. गुडध्यापासून तोडून टाकलेल्या पायाच्या पावलाला कंड सुटून गुडध्यापासून जितक्या अंतरावर तें पाऊल होते, तितक्याच अंतरावर सवंजी खाजवूं लागताना आम्ही एकदां आपल्या एका मित्रास पाहिले; आणि त्या विचित्र कृत्यावदल आम्ही जेब्हां त्याला प्रश्न केला, तेब्हां तो थोडासा

बोशाक्ल्यासारखा होऊन त्याने जेब्हां आम्हाला खरा प्रकार सांगितला, तेब्बां आम्हांला मोठाच चमत्कार वाटला. स्वप्नावस्थेतील मिथ्याभासांत आणि ह्या जागृतावस्थेतील मिथ्याभासांत काय अंतर आहे? ह्याप्रमाणे सूत्तम विचार केला असतां प्रवृत्तिप्रोत्साहकाची वैषयिक सुखे निव्वळ आभासामुक असून मनःकल्पनामूलक आहेत, म्हणजे मिथ्या आहेत, असे म्हणॅच योग्य होते.

आतां ह्या जडात्मवाद्यांना आम्हीं असे उलट प्रश्न करितो की, (१) मिन्न काळीं भिन्न पति आणि भिन्न पत्नी असणे, हें जर तुम्हाला मान्य आहे, तर तंटेबेखेडे न होतां द्रौपदीप्रमाणे एका काळीं अनेक पति असणे, हें तुम्हीं गौण कां समजतां ? (२) बहुपत्नी असणे हें हिंदु लोकांत व मुसलमान लोकांत त्याच्या धर्माप्रमाणे निंद्य मानीत नाहीत, मग त्या चालीला गौणता तुम्हीं कां घावी ? (३) द्वितीय सूत्राच्या विवरणांत दिलेल्या प्रथम इंग्रजी उताऱ्यावरून वैवाहिक निर्बंधाचे चोरून अतिक्रमण करण्याची जी सार्वत्रिक प्रवृत्ति दृग्मोचर होते, ती जर तुम्हाला इष्ट किंवा निर्दान अपरिहार्य वाटत असेल, तर कित्येक हजार वर्षांपूर्वी प्रथमतः आर्यावर्तीत शेतकेतूने सुरु केलेल्या विवाह-संस्थेचा नुस्ता असा तमाशा चालू ठेवण्यांत काय महत्व आहे ? (४) स्वखीवर वेळाशक बळजवरी करण्याचा कायदेशीर हक्क असलेले पुरुष तो जर नेहमी सर्वत्र वजावीत असूनही त्याविषयी कोठे फारसा वोभाटा झालेला दिसत नाही, तर विवाहित खीच्या इच्छेस वश होणाऱ्या परपुरुषाला दोषी कां म्हणावे ? (५) “ मिया विबी राजी तो क्या करेगा काजी, ” असा ओर्निझ्डा कम्यूनिटीचा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा जो नियम होता, तो दोषार्ह का वाटावा ? (६) व्यक्तिस्वातंत्र्यावर असलेले काल्पनिक निर्बंध सारेच का फेटाळू नयेत ? (७) राजशासन (कायदा) चुकीचे असल्यास ते कां कोणी फेटाळीत नाही ? (८) आणि राजाश्रयाभावास्तव निःश्रेयस्त्वार असून त्यांचे राजविषेवर दुगाण्या झाडण्यांतच काय पुरुषार्थ जाहे ?

सूत्र ४९ वेदान पि संन्यसति केवलमविच्छिन्नानुरागं लभते॥

आर्या सकलहि वेदविधानें, त्यागुनिया प्रेमपूर्ण सर्वत्री ।
ऐसा सिद्ध असे जो, त्याला श्रीसाई देत निजशांती ॥

विवरणः—“वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” (भ. गी.) १५-१-

हा भगवदुक्तीचा स्वाध्यायद्वारा अनुभव येऊन ज्याला क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें (भ. गी. १३-२) पूर्ण तत्त्वज्ञान होतें, तो भक्त प्रकृति (क्षेत्र) म्हणजे मिथ्या माझ ही त्याज्य होय, असें उमजून जीवेशैक्य प्रेमांत रंगून गेला म्हणजे सहज सकल त्रिगुणात्मक वैदिक कर्माचाही (भ. गी. २-४५; १८-६६) त्या करितो. अर्थात् अमृतप्राशनानें ज्याच्या क्षुधेची कायमची शांति ज्ञाळी आहे. त्याला क्षुधाशांतिसाधनांचे कांहींच प्रयोजन नाहीं, असा हा सूत्राचा तात्पर्यथ आहे. असा केवळ सहजानंदांत सदा निभग्र असणारा पुष्ट स्वभावत दुंद्वातीत असल्याकारणानें सर्व भूतांच्या ठायीं आत्मवत्प्रेम ठेवून प्राप्त जीवसेव सहजच करीत असतो; तथापि ती कर्तव्यबुद्धनें मात्र करीत नाहीं; कारतो स्वात्म्याला अकर्ता आणि असंग समजत असतो.

सूत्र ५० स तरति स तरति स लोकस्तारयति ॥

आर्या. ऐसा पुरुषोत्तम जो, तो पावन होउनी जनां तारी ।

असुनी साईसम तो, जगदुद्घारार्थ संचरे जगती ॥

ग्रिवरणः—मागील चार सूत्रांत मुक्तीच्या एकल साधनांचा निर्देश केला असून हा सूत्रांत त्या साधनांचे फल सांगितले आहे. हा एकंदर पांच सूत्रांत जो विषय आला आहे, त्याचा विचार सूत्रे दोन ते सहा आणि अडतीस ते बेचाळीस द्यात केलेला आहे. मागील चार सूत्रांत सांगितलेल्या साधनांनी पुरुष मुक्त होतो असें प्रस्तुत सूत्रांच्या पूर्व भागात सांगिने मुक्त पुरुष इतरां नाही मुक्त करतो, असें उत्तर भागात म्हटले आहे. हावहून कृपेशिवा मुक्ति लाभ होत नाहीं, हाच सिद्धान्त प्रस्थापिक होतो. “क्षितियस्ते

तथि मां त्वां प्रपन्नम् ” (भ. गी. २--७) असें महणून शिष्यबुद्धीने अर्जुन शरण येण्यापूर्वीं त्याला श्रीकृष्णांनी केवळ व्यावहारिकदृष्ट्याच उपदेश केला (भ. गी. २--२, ३) आणि शरणागतीनंतर अध्यात्मोपदेशास सुखात केली. ह्याचें कारण असें आहे की, अध्यात्मज्ञानप्राप्तीची तीव्र इच्छा होऊन शिष्यत्वबुद्धीने गुरुशरणागत होण्याचा पूर्वीं जर एखाथास उपदेश झाला, तर तो निष्कल होण्याचा फार संभव असल्यामुळे, अनिष्ट होतो, ह्यास्तव शरणागतीनंतरच उपदेश करण्याचा आद्य संप्रदाय आहे (भ. गी. २-४ ते ७२; ४-३४). ह्या आद्य संप्रदायाचें भगवंतांनीही परिपालन केलें, ह्यावॄहून त्याच्या परिपालनाचें महत्व किती आहे, तें सद्ज दिसून येतें. भगवान् श्रीशंकराचार्यांनीही गीताभाष्य लिहिताना भगवान् श्रीब्यासांच्या आद्य संप्रदायाचेंच परिपालन केलेले आहे, असें अनुगीतेवरून स्पष्टपणे सिद्ध होत आहे. त्यानी नवीन संप्रदास सुरु केला नाही, आणि तसें करण्याचें त्यांना प्रयोजनही नव्हतें; कारण प्रस्थानत्रयीचे तेच जनक होते. उपनिषदांशीं अथवा ब्रह्मसूत्रांशीं भगवद्गीता यत्किंचित जरी विरोधी असती, तरी त्यांनी तिळा बाजूला ठेवून प्रस्थानत्रयीच्या ऐवजीं प्रस्थानद्रव्यच निर्माण केले असतें इतकेंच नव्हे, परंतु त्यांना जर प्रस्थानत्रयीचीच आवश्यकता वाटली असती तर त्यांनी स्वतःच एखादा भगवद्गीतेसारखा नूतन ग्रंथही तयार केला असता. “ श्री शंकराचार्यांसारखे महातत्त्वज्ञानी आजपर्यंत जगांत ज्ञाले नाहीत ” असें आपल्या ग्रंथात ज्यांनी म्हटले आहे, त्यांना प्रस्थानत्रयीविषयीच्या बाब्या ह्या महणण्यात प्रत्येक शब्द मान्य करणे न्यायतःच अवश्य आहे. “ दुष्ट लोकांनीं भरलेल्या जगांत ” राहून सत्यनिष्ठ साधकांचें इष्ट कार्य सिद्धीस जाणे शक्यच नाहीं, इतकेंसुद्धां ज्याला कळत नाहीं, त्याच्यापेक्षां अधिक मायामोहग्रस्त कोठे सांपडणार ? परंतु “ दुष्ट लोकांनीं भरलेल्या जगांत ” रुचेल तेंच बोलावयाचा संकल्प केल्यावर असल्य शिरोमणि बनणेंही इष्टच असणार ! श्रीमन्महाभारतांतील असतो गळीता व अनुगीता आणि श्रीमद्भागवतांतील उद्घवगीता, ह्या भगवान् श्रीवेदब्यासरचित गीतामध्ये भगवान् श्रीकृष्णांनी आपले प्रिय

सखे व भक्त असलेल्या अर्जुनोद्घवाना जो अध्यात्मोपदेश केला तोच दिलेला आहे, शास्त्र त्या सर्वांची एकवाक्यता असलीच पाहिजे, हें तस्व गीताभक्ताना पक्के लक्षांत ठेविले तरच त्याना गीतार्थ बोध होईल.

सूत्र ५१ अनिर्बचनीयं प्रेमस्वरूपम् ।

आर्या प्रेमस्वरूप भक्ती, कैशी वर्णालि ती मनुज-वाचा ॥
वाचातीतचि असतें, अंतरिचें प्रेम तें जसा सांह ॥

विवरणः—येथून पांच सूत्रांनी भक्तांचे तन्मयत्व वर्णन केले आहे. “ बाळंतिणीच्या वेदना बाळंतिणीला माहीत ” ह्या म्हणीप्रमाणे अद्वैतज्ञानजन्य आत्मप्रेम केवळ अनुभवगम्य असतें. तें बोलून दाखविता येत नाही. कारण त्याची अनुभवाशिवाय नुसती कल्पनाही होत नाहीं (भ. गी. ३-४२) शब्दातीत असून अननुभवी लोकांना कल्पनातीत असलेल्या अनेक गोष्टी व्यवहारातही नेहमी दृष्टीस पडतात. प्रिन्सिपॉल सेल्बी साहेबांनी कै. वा. अण्णासाहेब किलोस्करांचे नाटक पाहिल्यावर सुप्रसिद्ध गवयी कै. वा. बाळकोबा नाटेकराच्या अति मधुर गायनास म्हशीच्या रेकण्याची उपमा दिली ! आमचे मित्र कै. वा. बाळासाहेब नंदे हांना जन्मापासून एकाच ढोळ्यानें दिसत अमल्यामुळे त्यांनी पोक्त वयांत आम्हाला एकदां “ तुम्हाला दोन्ही ढोळ्यांनी दिसतें का ? ” असा प्रश्न केला, तेबद्दां त्या प्रश्नाचे मूळ कारण आम्हाला समजून मोठा चमत्कार वाटला. प्रेमादि भावना इंद्रियातीत असतात; मग इंद्रियजन्य ज्ञानावरच अवलंबून असलेल्या मनाला अनुभवामार्वी स्त्रीची कल्पना कशी होईल ? पुरुषत्व नसलेल्या गृहस्थाला तज्जन्य सुखाची कल्पनाही नसल्याचे आम्हीं एक उदाहरण प्रत्यक्ष पाहिले आहे. तेबद्दां कोट्यावधि मनुष्यांमध्ये क्वचित् एखाद्यालाच ज्या बुद्धिप्राप्त व अतींद्रिय असलेल्या आत्यंतिक अखंड ब्रह्मात्मैक्यानंदाचा (भ. गी. ६-२१; ७-३) अनुभव येतो, त्याची योग्यता आणि तत्प्राप्ति साधनभूत संन्यासाची योरवी ह्या गोष्टी आपल्या दुस्तर भवाबधीत गटांगळ्या खाण्यांतच धन्यता मानणाऱ्या

हीन जिवाना समजाव्या कशा ? तथापि कोल्हानें द्राक्षे आंबट म्हटळी, तरी ती आंबट होत नाहीत, आणि त्याच्या निंदेमुळे मालक आपला द्राक्षाचा डेल उपटूनही टाकीत नाही.

भगवद्गीतेचे विचारी लोकांना अनेक भिन्नार्थ सुचतात, जसें म्हणून गीतेचा गौरव करणारे अनेक महामूर्ख पंडित एषीस पडतात; परंतु ह्या पंडितंमन्यांना इतकें सुद्धा कवळ नाहीं कीं, गीतेचा जो भगवंताच्या मनांतील अर्थ अर्जनाला समजला, तोच एक काय तो सुसंगत असलेला गीतार्थ सत्य असून बाकीचे सारे कुतर्कमूलक मिथ्यार्थ होत !

सूत्र ५२.

मूकास्वादनवत् ॥

आर्या मूकाते सुफळांचा, आस्वाद जसा कदापि वदवेना ।

तैसें स्तब्धां होतें, सांई मैनचि धरी असिद्धजनी ॥

विवरणः—सहाव्या सूत्रांत ज्ञानी भक्त स्तब्ध होतो, असें जें म्हटले वाहे, तें मनांत आणून ह्या सूत्रांत मुक्या मनुष्याचें उदाहरण दिलें आहे. जमीन त्यार नसर्ता वी पेरलें, तर तें जसें निष्फल होतें, तद्वत् साधनविद्धीन पुरुषांस अध्यात्मोपदेश व्यर्थ होतो; आणि साधनमार्गास प्रवृत्त शालेला पुरुषही श्रावः क्वचितच असतो (भ. गी. ७-३), मग मुक्तांनी कृपा करण्यास योग्य वसा सिद्ध पुरुष कोठून मिळणार ? ह्यास्तव मुक्त पुरुष अध्यात्माविषयी प्रायः सहजच स्तब्ध असतात. इतकेंच नव्हे, परंतु अनधिकारी मनुष्यांकडून आपल्याला व्यर्थ उपद्रव होऊं नये म्हणून ते कधी कधी “ बालोन्मत्त पिशाचवत् ” स्थितीतद्वी असतात; कारण अमानित्व हें त्यांचे आदलक्षण असल्यामुळे (भ. गी. १३-७) आत्मप्रशंसेचा सहजच त्यांना मनापासून वीट नसतो. तथापि अनन्य-भावानें साधनसंपन्न पुरुष म्हणजे मुमुक्षु, श्रद्धापूर्वक शरण नेण जर कसोटीस उतरला, तर ते आपला स्तब्धपणा टाकून त्याच्यावर

अनुप्रह करितात, खात मात्र शंका नाही. कै. वा. मार्त्यमामा पाठक
 (श्रीमंत आप्पासाहेब गदे ह्याचे गुरु) ह्यांच्यावर एलिच्चपूरचे ब्रह्मीभूत श्रीशंकर
 भटजी ह्यांनी अशा प्रकारे अनुप्रह केल्याची साथंत हकीकत आमचे मित्र कै.
 वा. श्रीयुत पुरुषोत्तम परशुराम खरे (शेंडाणीकर), बी. ए., एल्फ्रेड. वा.,
 हायकोर्ट वकील, ह्यांनी आम्हांला सांगितल्यावरूनच इ. स. १८९९ साल
 आम्ही मुदाम संतदर्शनार्थ रजा घेऊन एलिच्चपूर येथे श्रीशंकर भटजीच्या दर्शनाचा लाभ करून घेतला. प्रथमदर्शनी त्यांनी वेड पांघरून उकळ उडवारुढवा
 केली; परंतु श्रीयुत खरे ह्यांच्या सांगण्यावरून मी केवळ दर्शनाच्याच इच्छेने
 आलो असून माझें कार्यद्वी प्राप्त आहे, असें आम्ही म्हटले, तेव्हां ते मन मोकळे
 करून आमच्याशी बोलू लागले. आणि मनःशात्युपायाविषयी दुसऱ्या दर्शनाच्या प्रसंगी आम्ही विचारल्यावरून तिसऱ्या दर्शनाच्या वेळी नाममहात्म्या
 संबंधी श्री तुकारामाचा एक अभंग उगीच मधल्यामध्ये म्हणून आमच्या
 प्रश्नाचें बरोबर उत्तर आम्हांला दिले.

सूत्र ५३

प्रकाश्यते क्वापि पात्रे ॥

आर्या सद्गुर्कियोग आहे, सुलभचि योगेतराहुनी जरि तो ।

तरिही संत महीवरि, विरळा असतात सार्वाच्या सम जे ॥

विवरण—भक्तियोग मार्ग सर्व वर्णाना मोकळा असून जरी निःश्रेयस्करही
 आहे. (भ. गी. ५--२) तरी त्याचा अवलंब करण्याची बुद्धीच अनंत पूर्व
 ज्ञनमीच्या सत्कर्मात्राचून (भ. गी. २--४१; ३--९; १७--२३ ते २७) होता
 नाही, असें पहिल्या सूत्राच्या विवरणात उद्भूत केलेल्या अनुस्मृत्यंतर्गत श्लोका-
 वरून, सिद्ध होते, ह्याचे प्रत्यंतर पाहाण्यास लांब जावयाला नको. ज्याला
 “ अक्तिप्रधान-कर्मयोग ” असें म्हटले, त्याच्याच विवेचनात भक्तीला
 गौणत्व येऊन कर्मास प्राधान्य येते, हे पाहिले म्हणजे भक्तियोगगामी बुद्धि
 हुष्प्राप्य आहे असें सहजच ठरते. आणि तो दुष्प्राप्य असल्यामुळेच तदनुयायी
 दृष्ट या जगात क्वचित असतात (भ. गी. ७--३) असें या सूत्रात म्हटले आहे.

तुझें कुशल नाम जो न रह छू हळू आकळी ।

दुरत्यय असा महा खळहित्या सिभी हाकळी ॥

हरी व्यसन पाप है बहु कशास कायाधवा ।

परीत्वरित भेटवी तुजहि योगमायाधवा ॥ ७४ ॥

मागील केकेवरून नाममाहात्म्य पुढे चालू.

पदान्वयः—जो नर तुझें कुशल नाम हळू हळू आकळी, दुरत्यय असा महा खळ हि हा कळी त्यासि भी, हें व्यसन पाप हरी, बहु कशास, कायाधवा परी योगमायाधवा तुज हि त्वरित भेटवी.

जो नर तुझें कुशल नाम हळू हळू आकळी.—जो नर मानव तुझें कुशल-पुण्यकारक-कल्याणकारक नाम हळू हळू-चित्ताची एकाग्रता करून अभ्यासाने शनैःशनैः आकळी-आकलन करितो, अर्थात् घेतो; अथवा पाठांतरीं-तुझें कुशल नाम वा हळू हळू मना आकळी,—वा-हे वापा तुझें कल्याणकारक नाम हळू हळू या मनाला आकळी-आकलन करितें; अर्थात् जो कोणी तुझें नाम घेतो त्याच्या मनाचे आकलन तें तुझें नाम हळू हळू करितें; म्हणजे त्या मनाची एकाग्रता करून तुझ्या ठारीं त्यास निमग्न करितें; आणखी तें नाम कसें पुसाल तर दुरत्यय असा महा खळ हि हा कळी त्यासि भी,—दुरत्यय-ज्याचा पार उत्तराव्यास कठीण-दुर्गम-दुःसाध्य अथवा, ज्याचा नाश होणें कठीण-अर्थात् प्रबळ असा महा खळहि-मोठा दुष असतांहि हा कळी-कलियुगांत जनांस पापप्रवण करणारी देवता त्यासि-त्या तुझें पवित्र नाम घेणारास भी-भितो; या भगवंताच्या नामापुढे माझें कांहीं चालावयाचे नाहीं म्हणून तें नाम घेणाराची तो कळी भीति वागवितो; भय वागवावयाचे कारण—हें व्यसन पाप हरी—हें—तुझें नाम व्यसन-दुःख-अर्थसंदर्भानें कलिकृत दुःख आणि पाप-पातक-अर्थसंदर्भानें त्या कळीनेंच करविलेले पातक-कलिमल हरी-हरण करितें-अर्थात् दूर करितें; बहु कशास,—फार काय सांगावें; कायाधवा परी योगमायाधवा तुज हि त्वरित भेटवी,—कायाधवा,—कायाधव-कयाधूचा^१: पुत्र-अर्थात् प्रन्हाद त्या, परी-सारिखा, योगमायाधवा,—योगमायाधव,—योगमाया,—जी मूलप्रकृति तिच्छा-धव-स्वामी-अर्थात् परम पुरुष, अशा, तुज-तुला हि त्वरित-शीघ्रतेने-उशीर न लावितां भेटवी-भेटवितें; सारांश, तुझ्या नामानें पूर्वी प्रन्हादास जसें तुला भेटविलें, तसें तें तुझ्या नाम घेणाराचे दुःख व पाप दूर करून आणखी त्यास तुझी प्राप्ति करून देतें; असें तुझ्या नामाचे माहात्म्य आहे असा अर्थ.

तुम्हांसमचिह्नेंगुणेंअणुउणेनसेनामहा ।
दिसेअधिकहीतसागुण तुलाअसेनामहा ॥

सदैवभलत्यासहीसुलभआणखीगायका ।
छळीननअधोगतिक्षणहिदेजगज्ञायका ॥ ७५ ॥

मारील केकेवरून नाममाहारूप पुढे चालू.

पदान्वयः—हें नाम गुणें तुम्हां समचि, अणु उणें नसे, हा महा गुण अधिक ही दिसे, तसा तुला असेना, सदैव भलत्यास ही सुलभ, आणखी जगज्ञायका गायका न छळी, क्षण हि अधोगति नदे.

हें नाम गुणें तुम्हां समचि,—हें तुझें कल्याणकारक नाम गुणें—गुणाने अर्थात् स्वभक्तोद्धारकत्वरूप जो गुण त्यानें, तुम्हां समचि—तुमच्याबरोबरच होय; अणु उणें नसे,—अणु—अणुमात्र उणें नसे—उणें नाहीं,—अर्थात् स्वभक्ताचा उद्धार करण्याविषयीं तिळमात्रहि तुमच्यापेक्षां असमर्थ नाहीं; किंबहुना हा महा गुण अधिक ही दिसे,—हा महा गुण—हा आपल्या गायकाचा उद्धार करण्याविषयींचा मोठा गुण अधिक ही दिसे,—अधिक समर्थहि दिसतो; तसा तुला असेना,—तसा गुण तुला नाहीं; अर्थात् गायकाचा उद्धार करण्याविषयीं तुझा पवित्र नामाचें सामर्थ्य जसें आहे तसें तुझें नाहीं; कारण—सदैव भलत्यास ही सुलभ,—तुझें नाम—सदैव—निरंतर आणि भलत्यास ही—कोणासहि—अधिकारमेद न राखितां कोणत्याहि जातीस अथवा व्यक्तीस सुलभ—सुखेंकरून प्राप्त; अर्थात् तू तसा सदैव आणि भलत्यास सुलभ नाहींस; आणखी जगज्ञायका गायका न छळी,—आणखी जगज्ञायका—हे जगज्ञायका—हे जगदीशा गायका न छळी, गायका—जो तें तुझें नाम गातो त्यास न छळी—छळीत नाहीं; अर्थात् तू आपल्या भक्तांचा विश्वास पाहाण्याकरितां त्यांस छळतोस, तसें हें तुझें नाम छळीत नाहीं; आणि क्षण हि अधोगति न दे,—क्षण हि—क्षणभरहि तें तुझें नाम गायकास—अधोगति—अर्थात् असद्विति देत नाहीं; म्हणजे क्षणभरहि तें त्यास अधोगतीस जाऊ देत नाहीं; अर्थात् आपल्या भक्तांची परीक्षा पाहाण्याकरितां, अथवा त्यांचा गर्व उत्तरावयाकरितां, जसें त्वां कोहीं काळमर्याद बळीस खालीं पाढिलें तसें तू त्यांस खालीं पाढितोस, तद्वत् तें तुझें कल्याणकारक नाम गायकास खालीं पाढीत नाहीं, उद्धारच करितें; म्हणून तुइयापेक्षां तुइया नामाचा गुण अधिक असा अर्थ. येथे हा व्यतिरेक अलंकार जाणावा.

१ कोणा प्राकृत कवीनें म्हटलें आहे;

भलतियाजीवाला नामचितारितें ॥ ८० ॥

छळीनृपबळीबळीतरिंचतोनसेआटला ।

गमेबहुभलामलानसकळांसहीवाटला ॥

परीक्षककरीतसेंजडहिसोसितेंहेमही ।

नकेबळविरोचनात्मजतरेपदेंहेमही ॥ ७६ ॥

मागील केकेत परीक्षणार्थ तुम्हीं आपल्या भक्तांस अबोगतिहि देतां असें कवीनीं शेवटीं विधान केले तें येथें उदाहरणानें स्पष्ट करित होत्साते ते म्हणतात.

पदान्वयः—बळीनृप बळी तरिच तो छळीं आटला नसे, मला बहु भला गमे, न सकळांस ही वाटला, जड हि हेम ही परीक्षक करी तसें सोसितें; पदें केवळ विरोचनात्मज न तरे, हे मही.

बळीनृप बळी तरिच तो छळीं आटला नसे,—बळीनृप-विरोचनाचा पुत्र जो दानशूर बळीराजा बळी-बळवान-महा समर्थ, तरिच तो छळीं आटला नसे,—तरिच-तरच-बळी होता म्हणूनच तो छळीं-त्याचा तुम्हीं वामन अवतारीं इतका छळ केला असतांहि तो त्या छळांत आटला नसे-आटला नाहीं-न्यून झाडा नाहीं-अर्थात् कसास बरोबर उतरला. येथें आटणे या धातूच्या प्रयोगानें कवीनीं छळनतापाचें अस्यंत प्राखर्य सुचविले. अर्थात् बळीशिवाय इतर कोणी जर त्या वामनाच्या छळाच्या आंचेंत असता तर तो आटूनच गेला असता, असा येथील भावार्थ जाणावा. मला बहु भला गमे,—[कवि म्हणतात] भला तो बळी-बहु भला-मोठा सामर्थ्यवान् असा-गमे-दिसतो; न सकळांस ही वाटला,—सर्वांसहि वाटला न-नाहीं काय? अर्थात् जसा मला सामर्थ्यवान् दिसला, तसा सर्वांसहि तो सामर्थ्यवान् दिसला; अथवा, मला बहु भला गमे,—मला मोठा सामर्थ्यवान् दिसला?—म्हणजे मलाच मोठा सामर्थ्यवान् दिसला काय? असा काकवर्थ करून न—नाहीं-अर्थात् मलाच दिसला असें नाहीं, तर-सकळांस हो वाटला,—इतर सर्वांसहि तसाच वाटला, असा पदान्वय करावा. कदाचित् तुम्ही म्हणाल कीं माझ्या कसास बळी उतरला यांत कांहीं महदाश्रय नाहीं. कारण-जड हि हेम ही परीक्षक करी तसें सोसितें,—जड हि-जड असतांहि, हेम ही-हेम-सोनें ही अथवा, जड-लोहकाष्ठादि जे जड पदार्थ तेहि आणि हेम ही-मूल्यवान सुवर्णहि परीक्षक करी तसें सोसितें,—परीक्षक-लोहार, सोनार, आदिकरून जे लोह, काष अथवा सुवर्ण यांची परीक्षा पाहाणारे त्यांतून कोणी कारागीर तो जसें-करी-करितो-अर्थात् तापविष्याची, लवविष्याची अथवा सांधविष्याची जसजशी त्या त्या पदाथावर किया करितो तसें-त्या त्या क्रियेनुरूप सोसितें-तें सुवर्णादि जड सहन करितें-तो तो पदार्थ तसतसा विकृत होतो; परंतु या बळीच्या परीक्षणांत महदा-

ओसाई लीला

१८०

अर्थ म्हणून हेच आहे कीं खांत-पदें केवळ विरोचनात्मज न तरे—पदें—पायानें-
अर्थात् वामनावतारीं बळीपासून त्रिपाद भूमिदानाच्या ग्रहणांत भगवंताच्या पद-
न्यासानें केवळ-नुसता विरोचनात्मज-विरोचनाचा पुत्र-बळी न तरे-तरला
नाहीं, परंतु हे मळी, हे-ही मळी-पृथ्वी; अर्थात् ही पृथ्वीहि तरली असा येणे
अन्वय. सारांश, तु म्हांस भूमिदान केल्यानें दाता बळी तरला इतकेच नाहीं, परंतु
दानरूप जी पृथ्वी तीहि तरली; दात्याचा उद्धार होऊन त्याबरोबर दानाचाहि
उद्धार झाला हें महदाश्रय होय. बळीच्या मस्तकावर वामनाचा पदन्यास होऊन
तो बळी पाताळीं बसविला, तेब्हां अर्थात् त्यास अधोगति दिली, असा आपला
इंगितार्थ वरील केकेच्या संबंधानें सुचवून, त्या अधोगर्तींत त्याचा उद्धारहि भग-
वंतानें केला असा कवीनीं आपला भावार्थ येथें प्रदर्शित केला आहे.

असानकरिताजरीछळतरीप्रभोतोभली ।

सुकीर्तिकशिपावताकविसभाजिणेशोभली ॥

पदीउपजतीनदीकशिकशीत्रिलोकीसती ।

अशाअतुलमौकिकावलिविणेवरीदीसती ॥ ७७ ॥

मागीळ केकेत वामनकृत बलीछळ सांगितला, यांत तो छळ सखीर्तिलाभास आणि त्रैलोक्यकल्याणास कारणभूत महून कथित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—जरी असा छळ न करिता तरीं प्रभो कविसभा जिणे शोभली (अशी) भली सुकीर्ति तो कशि पावता, पदीं नदी कशि उपजती, अशा अतुल-मौकिकावली विणे त्रिलोकीसती कशी वरी दीसती.

जरीं असा छळ न करिता तरीं प्रभो कविसभा जिणे शोभली (अशी) भली सुकीर्ति तो कशि पावता,—जर तो वामन असा त्या बळीचा छळ न करिता तरीं प्रभो कविसभा जिणे शोभली (अशी) भली सुकीर्ति तो कशी पावता,—तरीं-तर प्रभो-हे महाराज, कविसभा जिणे शोभली, कविसभा,—कवि-प्रथकार-पुराणादि इतिहास करणारे-व्यासादि अथवा, कवि-ज्ञानी-व्यास शुक्र-सनकादि यांची-सभा-मंडळी-समाज जिणे-व्या बळीच्या सखीर्तीने, (करणी तृतीया), शोभली-शोभा पावली-शोभायमान झाली अर्थात् त्यांच्या काळ्यास विणे शोभा आणिली अशी-भली सुकीर्ति तो कशी पावता,—भली-सुंदर-निर्मळ-निर्दोष अशी-सुकीर्ति-सखीर्तिसद्यश तो-बळी, कशी मिळविता । अर्थात् कधी मिळविता ना. आणखी, जर तो वामन त्या बळीचा असा छळ न करिता तर पदीं नदी कशि उपजती,—पदीं-भगवत्पदन्यासांनी नदी-भागीरथी अशी उपजती-उत्पन्न होती, अर्थात् न होती; अथवा पदीं-भगवत्पादाच्या दारीं उपजती-उत्पन्न होती; असा पदीं हे सप्तम्यंत पद करून अर्थान्वय करावा. आणि अशा अतुल मौकिकावलिविणे त्रिलोकासती कशी वरो दिसती,—अशा-भागीरथीरूप अतुल-अनुपम मौकिकावलि,-मौकिक-मोतीं त्याची-आवलि-यंकि अर्थात् मोत्यांचा हार त्या विणे-त्यावांचून त्रिलोकीसती,—विळोकी-स्वर्गभूपाताळातिमिका सती-साध्वी ज्ञी (कर्मधारय) कशी वरी-सुंदर-अर्थात् कल्याणकारिणी अशी-दिसती-दृष्टिगोचर होती; सारांश, जर वामन त्या बळीच्या निषेची अशी परीक्षा नकरिता, तर त्या बळीची सखीर्ति झाली नसती, आणि त्रैलोक्यास पावन करणारी अशी भागीरथीहि उत्पन्न न होती. त्याप्यं हेच की, भगवान समयविशेषी आपल्या भक्तांची परीक्षा पाहाऱ्यांत त्यांचा

चक करितो स्वांतहि जगाचे कल्याण करण्याचा उहेश असतो. येथें त्रिलोकीज्ञा संबंधाने आवलि या शब्दप्रयोगानें स्वर्गास शोभविणारी मंदाकिनी, पृथ्वीस शोभविणारी भागीरथी, आणि पाताळास शोभविणारी भोगावती, अशा भागीरथीच्या थीचे त्रिविधरूपाचे ग्रहण ध्वनित होते. यांत त्रिलोकीस स्मीत्व कल्पून भागीरथीच्या त्रिविधरूपास मौक्किकाच्या तिपदरी हाराची कल्पना करून, उपमान उपमेशाचे अमेदरूपानें वर्णन केले आहे; म्हणून येथें हा रूपक अलंकार जाणावा.

नकोछळअधीरमींतशिनकीर्तिहोचामरे ।

नृपाशिंउचितेवृथामिरविलीजरींपामरे ॥

अकीर्तिचअसोरुचेतुजकशीब्रजींकांबळी ।

असेनसमजाकसेवरिलहारिलाकांबळी ॥ ७८ ॥

बळी समर्थ होता म्हणून वामन अवतारीं तुमचा असा दारूण छळ त्यानें सहन केला, आणि तशी सल्कीर्तिहि त्यानें मिळविली; मी तर केवळ असमर्थ, मी अशा परीक्षणास पात्रहि नाहीं, आणि अशी तीव्र परीक्षणार्जित कीर्तिहि मला नको, तें काम समर्थानेंच करावें, असा आपला अभिग्राय कथित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः— छळ नको, मी अधीर, तशि कीर्ति नहो, चामरे नृपाशिं उचितें, पामरे जरीं मिरविलीं वृथा, अकीर्तिच असो, तुज ब्रजीं कांबळी कशी रुचे, असेहैं न समजा, बळी हारिला कां वरिल.

छळ नको.—छळ—बळीची निष्ठा पाहाण्याकरितां जी वामनानें त्याचो परीक्षा केली तसा छळ मला—नको; मी अधीर,—मी धैर्यवान् नाहीं—तशा तुमच्या परीक्षेस उत्तरेन असा मला भरंवसा नाहीं; तशी कीर्ति नहो,—तशी—त्या बळी—सारखी कीर्ति नहो—न होऊ; कदाचित् तुम्ही म्हणाल कीं, जर तुला तसें धैर्य नाहीं तर तुशी तशी कीर्ति होणार नाहीं, त्यास तशी कीर्ति न झाली तर न होऊ, परंतु तसा ‘छळ नको’ असा येथें अर्थान्वय समजावा; कारण—चामरे नृपाशिं उचितें,—चामरे—चवच्या नृपाशिं—राजांसच उचितें^१ योग्य होत; पामरे जरीं मिरविलीं वृथा,—पामरे—पामरानें—दरिद्रच्यानें जरीं मिरविलीं—जरी तीं चामरे मिरविलीं—आपल्यावर वारून घेवविलीं तरी वृथा—व्यर्थ होत; अर्थात् दरिद्रच्यानें जरी आपल्यावर चवच्या वारून घेवविल्या तरी त्या त्यास भूषणास्पद न होतां उलटचा उपदासास्पद होतात; सारांश बळीची कीर्ति बळीसच योग्य. अकीर्तिच असो,—मला आपली—अकीर्तिच—कीर्तीचा अभाव—अथवा अपकीर्तिच असो; अर्थात् माझी अपकीर्ति झाली तरी होऊ; तुज ब्रजीं कांबळी कशी रुचे,—तुला बजभूमींत कांबळी कशी आवढली? अर्थात् तुला गोकुलांत गवळचांवरोवर जशी कांबळी आवढली, तशी मला आपली अकीर्तिच असो; येथें कवीनें कांबळीच्या उपमेनें एक तर मुख्य इथार्थ अपकीर्तीची मूळ्यहीनता, दुसरें तिचें कृष्णवर्णत्व ध्वनित केलें; म्हणून येथें

^१ येथें संस्कृत भाषेच्या नियमाप्रमाणे कवीनीं ‘उचित’या विशेषणाचें ‘चामरे’ या विशेष्याच्या अनुरोधानें अनेकवचन साधिले आहे. असा संस्कृत भाषेच्या नियमाप्रमाणे विशेष्यविशेषणाचें लिंगवचन एकरूपानें साध्याचा प्राकृत काव्यांत कोठेकोठे प्रवात आवळतो.

ही कांबळीची उपमा मोठी सरस होय. आणखी कवि म्हणतात कीं, इतकी अप-
कीर्तिहि म्यां पत्करिली, यावरुन तुम्हीं असें कसें न समजा,—असें कसें समजत
नाहीं, कीं-बळी हारिला कां वरिल,—बळी-बळवान् जो आहे तो हारिला—
अपजयाळा—निर्भर्त्सर्वनेला कां वरिल—कां स्वीकारील । अर्थात् कदापि स्वीकारणार
नाहीं;’ किंवहुना जो बळी नसेल तोच स्वीकारील; सारांश मी बळहीन आहे
म्हणूनच ही अपकीर्ति स्वीकारितों, आणि अशी पढ घेतो; हे तुम्ही ‘कसें न समजा’
असा येथें अर्थान्वय जाणावा. यांत कवीने वामनकृतछलसहिष्णुस्वनिमित्ताने बळीचे
सामर्थ्यं सुचवून अकीर्तिस्वीकृतीने आपले भगवत्परीक्षणानहैत्वहि प्रदर्शित केले.
येथें उपमेय कीर्ति आणि उपमान चामर यांचे मल्यवत्ताधर्मानें आणि शुभ्रत्वधर्मानें
सादृश्य, अकीर्ति आणि कांबळी यांचे एतद्विरुद्धधर्मानीं सादृश्य वर्णिले आहे, म्हणून
हा उपमा अलंकार जाणावा.

१ बळवान् अथवा मानी पुरुष जे असतात त्यांजवर कितीहि संकट पदले तथापि
आपन्या महत् पदाम लघुत्व देणारे असे अनुचित कर्म ते कदापि आचरीत नाहीत;
अर्थात् असे लघुत्व त्यास कदापि सहन होत नाहीं, याविषयी भर्तृहरि म्हणतात,—

क्षुत्खामोपिजराकृशोपिशियिलप्राणोपिकष्टादशा— ।

मापन्नोपिविपन्नदीवितिरपिप्राणेषुनश्यस्वपि ॥

नमत्तमविमिळकुंभकबलप्रासैकबद्धस्पृहः

किंजीणंतृणमत्तिमानमहतामप्रेष्वरःकेसरी ॥

नीतिशतक. श्लो० ३३.

छल्लालकृपणासिकांभजित्यानिधेकापिती ।

भटासिभडसंगरीपरिनकातरादागिती ॥

करालतितुकीकृपापहुँअहोशरण्यातमी ।

बुद्धोनिशरणागतधमतसेजरण्यातमी ॥ ७९ ॥

भागील केकेष्या शेषीं कवीमी आपले वल्लीमरण खणित केंद्रे संच से येंये इष्ट करितात.

पदार्थयः—भजि पृथानिधे कृपणासि का छल्लाल, भट संगरी भटासि कापिती, परि कातरा न दागिती, आहो शरण्या कराल तितुकी कृपा बहु, मी शरणागत शरण्यात तमी बुद्धोनि धमतसें.

अजि एयानिधे कृपणासि कां छल्लाल,—अजि-आहो दृग्यानिधे,—
एयानिधि-एयेचा निधि-एयेचे भोदार (पठितापुरुष, त्याचें संघोधन) हे एया-
निधे-हे एयासागरा, कृपणासि-दीनास-अर्थात् मजसारण्या घडाईनास कां
छल्लाल-तुम्ही कशाकरिता छल्लाल अर्थात् करापि छल्लणार नाही. कारण-भट
संगरी भटासि कापिती,—भट-योद्दे, संगरी-छल्लाद्दत भटासि कापिती-
योद्दास कापितात; अर्थात् शर असतात से छल्लाद्दत शुरासच तछयारीने मारि-
तात; परि कातरा न दापिती,—परि-परंतु कातरा-भिन्न्याळा न दापिती-
दावोत नाहीत; अर्थात् त्याजवर आपले शूरस्व दावयून त्यांस पाढाव करीत
नाहीत; सारोश, घळीहि समर्थ, आणि एयाच्या निषेची परीक्षा पाहाणार तुम्हीहि
समर्प; तेज्जां एयाच्या जो छल तुम्हीं केला तो एयासच योग्य; मजसारण्या दीन
तशा उज्जास पाव नाहीं, असा मागद्या चार केकांधर कटाक्ष ठेषून येथें कवीची
र्षीतोक्ति जाणावी. महून-अहो शरण्या कराल तितुकी कृपा बहु,—अहो
शरण्या-रक्षणस्थाना-निर्भयस्थाना-अर्थात् हे माझ्या रक्षका-हे भयावरका
तुम्ही कराल तितकी कृपा कार; अर्थात् मजवर तुम्हीं कितीहि थोडी कृपा
केली तरी ती मला फारच होय. या विधानेकरून कवीने आपले कार्यण्य आणि
प्रभूचे दयानिधित्व सिद्ध केले; जसें एखाणा अत्यंत दरिद्र्यास महान् श्रीमानानें
कितीहि अल्प दान दिले तरी तें एयास फारच, तद्वत्. असा दीन असून आणखी
कवि महणतात-मीं शरणागत अरण्यात तमीं बुद्धोनि धमतसें,—मीं शरणा-
गत-मीं जो तुम्हांम शरणागत-शरण आलेला तो मी-अरण्यात—या संसाररूप

१ भटायोधावयोद्दारःसेनारक्षास्तुष्टुनिकाः

—भमर

२ येऽप्य प्रासाकरिता अनुस्वाराभाव जाणावा.

अरण्यांत-आणखी-तर्मी-अंधारांत-अर्थात् अज्ञानरूप अंधःकारांत बुद्धोनि-बुद्धून
अमतसें-अम पावत आहें. सारांश, या संसाररूप अरण्यांत, स्वांत आणखी अज्ञा.
नरूप अंधःकारांत, बुद्धून दुःख पावत आहें, आणि तुम्हांस शरणहि आलों आहें,
अशा मला तुम्हीं दयानिधि आणि दीनवास्तव असतां कदापि छळणार नाहीं असा
अर्थ. यांत कवीने भगवंताचे दयालुत्व आणि भक्तवास्तव्य दर्शवून आपले बळही.
नस्व आणि भगवत्परीक्षणानहंस्त ध्वनित केले. हा दृष्टांत अर्लंकार होय.

मुखासिंवपातलींश्रमअरण्यपेशीपदे ।

निजस्मृतिसज्जाहलींविषयतींतवश्रीपदे ॥

गुरुक्तिसकरावयासफलजानकीजीवना ।

धरासुरतपःफलेत्वरितधांवलींजीवना ॥ ८० ॥

मागील केकेच्या शेवटीं ‘श्रमतसें अरण्यात मी’ म्हणून जे महटले त्यावरून रामावतारीं स्वानुरक्त जे आपले स्वकीय त्यांच्या कार्यार्थ स्वतः आपण फार श्रम बेतले असें भगवंतास स्मरण देऊन तदवतारवृत्तांतपूर्वक कवि प्रार्थितात.

पदान्वयः—जंव श्रम अरण्य ऐशीं पदे मुखासि पातलीं, तीं तव श्रीपदे निज स्मृतिस विषय जाहलीं, जानकीजीवना जीं धरासुरतपःफले गुरुक्तिस सफल करावया वना त्वरित धांवलीं.

जंव श्रम अरण्य ऐशीं पदे मुखासि पातलीं,—जंव-ज्या काळीं श्रम आणि अरण्य ऐशीं पदे—असे शब्द, मुखासि पातलीं—माझ्या तोंडीं आलीं; अर्थात् मागील केकेत शेवटल्या चरणांतील श्रम आणि अरण्य हे शब्द माझ्या तोंडीं येतांच; तीं तव श्रीपदे निज स्मृतिस विषय जाहलीं.—तीं तुझीं श्रीपदे,—श्री-मंगलरूप-कल्याणकारक पदे—चरण निज स्मृतिस-माझ्या स्मृतीला—विषय जाहलीं—विषयभूत झालीं; अर्थात् ते तुझे मंगलरूप चरण मला आठवले. अथवा, येथे—‘तंव तीं श्रीपदे’ असा पाठ करून—जंव श्रम अरण्य ऐशीं पदे मुखासि पातलीं, तंव-त्या काळीं तीं—तीं जीं तुमचीं प्रसिद्ध श्रीपदे असा अर्थान्वय करावा. ते कोणते चरण पुसाल तर एका जानकीजीवना जीं धरासुरतपःफले गुरुक्तिस सफल करावया वना त्वरित धांवलीं,—जानकीजीवना—हे जानकीच्या प्राणवळुभा—सीतापते—हे रामचंद्रा या संबोधनेकरून कवीने प्रभूस अकस्मात् आपल्या रामावताराचें स्मरण देऊन पुढील प्रार्थनेच्या अवधारणास सावध केले. जीं धरासुरतपःफले,—जीं—जीं तुमचीं श्रीपदे धरासुरतपःफले,—धरा-पृथ्वी, तिजवरील-हुर-देव-भूदेव-अर्थात् ब्राह्मण त्यांनीं केले जैतप-तपाचरण त्याचीं जीं फले—परिपाक-तद्रूप, अर्थात् ब्राह्मणांनीं तप करून प्राप्य जी वस्तु तद्रूप, अशीं तुमचीं श्रीपदे—गुरुक्तिस सफल करावया वना धांवलीं,—गुरुक्तिस,—गुरु-पिता-त्याच्या उक्तिस—वचनास—अर्थात् भारथाच्या वचनास सफल करण्याकरितां वना—अरण्यास—अरण्याकडे—धांवलीं; सारांश, रामावतारीं दशरथाचें वचन सिद्धीस नेण्याकरितां जे तुझे मंगलरूप पाय अरण्याकडे धांवले, ते पाय मागील केकेत चवध्या चरणांतील श्रम आणि अरण्य हे शब्द माझ्या मुखीं येतांच मला आठवले. हा येथे स्मरण-मलंकार होय.

१ असा पाठ असल्यास अधिक प्रशस्त होय असें मला वाटते.

तई प्रभुवरात से सदय कां असे आज हो ।
 विचार नि पहाबरै निज मनीं महाराज हो ॥
 वनोवनि फिरा पिशा परि म्हणा अहोरात्र हा ।
 न से कुशल भाषणीं परि असे कृपापात्र हा ॥ ८१ ॥

रामावतार वृत्तांत कथन पूर्वक प्रार्थना चालू.

पदान्वयः— प्रभुवरा तई तसे सदय, आज असे कां हो, हो महाराज निज मनीं विचारनि पहा बरें, वनोवनि फिरा, पिशा परि अहोरात्र हा म्हणा, हा भाषणीं कुशल न से, परि कृपापात्र असे.

प्रभुवरा तई तसे सदय,—प्रभुवरा—हे महा प्रभो, तई—रामावतारीं त्या अरण्यवासांत तसे—त्या प्रकारचे सदय—दयायुक्त; अर्थात् त्या काळीं अरण्यवासाचे कष्ट भोगून स्वकीयांवर आपली दया प्रकट केली; आणि—आज असे कां हो,—आज मजविषयीं—असे—अर्थात् असे उदासीन कां हो; आज मजविषयींच आपले इतके औदासिन्य कां असावें बरें; हो महाराज निज मनीं विचारुनि पहा बरें,—अहो महाराज, आपल्याच मनांत विचार करून पाहा बरें की मजविषयीं आपण इतके उदासीन असावें काय; जे आपण त्या समयीं—वनोवनि फिरा,—रानोरान फिरत असा; आणि—पिशा परि अहोरात्र हा म्हणा,—पिशा परि—वेड्यासारखे अहोरात्र हा—हाय हाय म्हणा—म्हणत असा; सारांश, वेड्यासारखे रानोरान रात्रं दिवस हाय हाय म्हणत फिरत असा, याची आतां सर्व आपल्या मनांत आठवण करा. कवि आपल्याविषयीं म्हणतात—हा भाषणीं कुशल न से,—हा—हा मीं तर भाषणांत कुशल—चतुर नाहीं; परि कृपापात्र असे,—परंतु कृपापात्र आहे; सारांश, आपले चरित्र कसें वर्णावें हें चातुर्य माझ्या अंगीं नाहीं, केवळ आपल्या कृपेस मात्र पात्र आहे, म्हणून मजवर आपण कृपा कराच करा असा अर्थ.

समागमतुझाघडोम्हणुनिजाहलेलाकडे ।

तपोनिधितसेमुनित्यजुनिजोडिलींमाकडे ॥

अयुक्तबहुज्याजनास्तवघडेपडेसाकडे ।

तदुक्तिहुनिआमुचेंवहुतबोलणेवाकडे ॥ ८२ ॥

मागील केकेत शेवटीं कवीर्नीं मी भाषणांत कुशल नाहीं म्हणून सांगितले, यांत मजपेक्षांहि भाषणचातुर्यहीनांवर आपण कृपा केली आहे असा स्वाभिप्राय दर्शवित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—तुझा समागम घडो म्हणुनि तपोनिधि लाकडे जाहले, तसे मुनित्यजुनि माकडे जोडिलीं, ज्या जना स्तव अयुक्त बहु घडे, साकडे पडे, तदुक्तिहुनि आमुचें बोलणे बहुत वाकडे.

तुझा समागम घडो म्हणुनि तपोनिधि लाकडे जाहले.—कवि प्रभूस म्हणतात—तुझा समागम घडावा म्हणून तपोनिधि—तपाचें भांडार—तपोराशि—अर्थात् महान् तपस्वा तपश्रव्या करितां करितां लाकडे जाहले—अर्थात् लांकडासारखे शुष्क झाले; ज्याचीं शरीरे वाळून लांकडासारखीं रोढ आणि शुष्क झालीं; तसे मुनित्यजुनि माकडे जोडिलीं,—तसे—त्वत्प्राप्त्यर्थ दारूण तप करून लांकडासारखे शुष्क झालेले मुनि—तपस्वी त्यजुनि—टाकून—त्यांना तसेच तपाचरणांत निमग्न ठेवून रामावतारीं तुम्हीं—माकडे—वानरे जोडिलीं—मिळविलीं. मग ज्या जना स्तव अयुक्त बहु घडे—ज्या जनास्तव,—ज्या वानररूप जनास्तव—अर्थात् ज्या वानरांसाठीं तुम्हाकडून—अयुक्त—अयोग्य—जे न ब्हावें ते—अर्थात् तुमच्या योग्यतेस अनुचित असें कर्म बहुत घडले; आणि—साकडे पडे,—तुम्हांस केब्हां केब्हां त्यांसाठीं—साकडे—अवघड—संकट, हि—पडले; तदुक्तिहुनि आमुचें बोलणे बहुत वाकडे,—तदुक्तिहुनि—अशा वानरांच्या भाषणापेक्षां आमचें बोलणे फार वांकडे वाटवें; येथे कवीने लावून बोलल्यासारखे दाखविले, अर्थात् वानरांपेक्षां तर आमचें बोलणे वांकडे नसेल, मग अशा वानरांवर आपण कृपा केली, आणि मीच कसा आपल्या कृपेस पात्र नसावा; असा येथे पूर्वसंबंध जाणावा.

जगत्त्रयमनोहरावलगुणैकरत्नाकरा ।

महणेकनकरं कुद्यामजमहाप्रयत्नाकरा ॥

प्रियाहि अशिजाहली तुजकुकार्य आज्ञापिति ।

सुधात्य जुनिकामुक प्रकट अंगनाज्ञापिती ॥ ८३ ॥

रामावतारीं सीतेनेहि भलताच छंद घेतला तोहि स्वां पुरविला, असा आणखो चृचांत कथित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—जगत्त्रयमनोहरा वलगुणैकरत्नाकरा म्हणे महा प्रयत्ना करा, मब कनकरं कु द्या, प्रियाहि तुज अशि कुकार्य आज्ञापिती जाहली; कामुक प्रकट सुधा त्यजुनि अंगनाज्ञा पिती.

जगत्त्रयमनोहरा वलगुणैकरत्नाकरा म्हणे महा प्रयत्ना करा,—जगत्त्रयमनोहरा,—जगत्त्रय—लोकत्वय त्यास—मनोहर—सुंदर—अर्थात् सर्व त्रैलोक्यास रमणीय दिसणारा—भयवा वलगुणेकरून सर्व त्रैलोक्याच्या मनाचें हरण करणारा आज्ञा तुज, आणखी वलगुणैकरत्नाकरा,—वल—सामर्थ्य आणि गुण—ऐश्वर्यादि पद्गुण^१ यांचा एक—मुख्य रत्नाकर—खाण भयवा समुद्र अर्थात् वलगुणाची मुख्य खाण—उत्पत्तिस्थान जो तूं त्या तुज, म्हणें—पुढील संदर्भानें ती तुझी प्रिया सीता म्हणाळी की—महा प्रयत्ना करा—मोठा प्रयत्न करा आणि मज कनकरं कु द्या,—मला कनकरं कु,—कनक—सुवर्ण—अर्थात् सुवर्णासारखा रंकै हरिण विशेष द्या; म्हणून प्रिया हि तुज अशि कुकार्य आज्ञापिती जाहली,—प्रिया तुझी प्रिया—जानकी ही तुज—असा जगत्त्रयमनोहर आणि सर्वगुणैकरत्नाकर जो तूं त्या तुज—अशी कुकार्य—कुत्सित कार्य—अर्थात् हरण धरण्याचें कुत्सित काम आज्ञापिती जाहली—सांगती झाली; भयवा, जगत्त्रयमनोहरा आणि वलगुणैकरत्नाकरा ही दोन संबोधनें करावीं, म्हणजे ‘हे जगत्त्रयमनोहरा, हे वलगुणैकरत्नाकरा, महा प्रयत्ना करा, आणि मज कनकरं कु द्या (असें ती जानकी) म्हणे,’ असा इष्ट अस-ख्यास अर्थान्वय करावा. सारांश, तूं त्रैलोक्यसुंदर आणि सकलवलगुणाचा निधि असा अतार संक्षिप्त असतां, यः कश्चित् सुवर्णकांतीच्या हरणाच्या चर्मानें लोभाविष्ट होऊन तो पळणारा हरण मोठा दीर्घ प्रयत्न करून धरून मला द्या, म्हणून तुझी प्रिया जानकी तुका अशी निय आज्ञा करिती झाली. कवि म्हणतात हें ठीकच आहे.

१ भगवंताच्या पद्गुणाचें नांव भग

ऐश्वर्यस्य समप्रस्य धर्मस्य शासः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोर्ध्वं वषणां भगमितीरितं ॥

२ कृष्णसाररुन्यं कुरुं शंवररौहिषाः

—अमर.

कारण कामुक प्रकट सुधा त्यजुनि अंगनाज्ञा पिती,—कामुक-कामी—झैण पुरुष आहेत ते प्रकट-प्रत्यक्ष, सुधा-अमृत टाकून अंगनाज्ञा,—अंगना-खी तिची आज्ञा पिती—पितात—अर्थात् ग्रहण करितात; येथे 'सुधा' आणि 'अंगनाज्ञा' या दोन पदांची अन्योन्यदृष्टि आहे म्हणून सुधेशीं अंगनाज्ञेच्या संबंधाने पिणे या कियेचा प्रयोग जाणावा. सुधापान टाकून अंगनाज्ञा पिती असा अर्थान्वय. अर्थात् अमृतास एकीकडे ठेवून खी जें सांगेल ते करितात. सारांश, सीतेच्या प्रेमास्तव आपणास झैण^१ घ्यावे लागले. हा अर्थातरन्यास अलंकार होय.

१ या आपल्या कवीने अशा झैण पुरुषाचे पराधीनत्व दृष्टांतरूपाने प्रथातरी सरस वर्णिले आहे;

शिरजोरवायकोचा शेणजसाशांतदादलावाहे ।

धीवर्तवीतजीवा सतहोदेवाशिंदादलावाहे ॥

स्वदाससमर्थोजपेतरिनदेवराचाकरी ।

चुकेनपरिसार्थकश्मनदेवराचाकरी ॥

वदेहिभलतेचितेतिसचिकोपटाकापुसा ।

असेमृदुह्मणोनिवामजनधोपटाकापुसा ॥ ८४ ॥

आणखी त्या जानकीचा शोच्य वृत्तांत कवि सांगतात.

पदान्वयः—स्वदास समर्थो जपे तरि वरा न दे, चाकरी न चुके परि देवराचा श्रम सार्थक न करी, ते भलतेचि हि वदे, कोप टाका, तिसचि पुसा, वा मृदु असें महणोनि मज कापुसा न धोपटा.

स्वदास समर्थो जपे तरि वरा न दे—स्वदास-हनुमान समर्थो-समयास-बेळेवर जपे-जपत असे-तिच्या आज्ञेप्रमाणे करावयास तत्पर असे तथापि ती जानकीवरा-आशीर्वचनाला न दे-देईना; सारांश, हनुमान सीतेच्या आज्ञेप्रमाणे चालावयास वेळोवेळ बहुत जपला तथापि तिने बहुकालपर्यंत त्यास वर दिला नाहीं; तसेच आणखीचाकरी न चुके परि देवराचा श्रम सार्थक न करि,—चाकरी न चुके-चाकरी चुकला नाहीं अर्थ-संदर्भाने लक्षण चुकला नाहीं, परि-तथापि तिने त्या-देवराचा-दिराचा श्रम सार्थक-सफल न करि-केला नाहीं; कधींहि सेवा करण्यांत चुकला नाहीं, तथापि त्या लक्षणास तिने अमाचे फळ दिले नाहीं; इतकेच नाहीं परंतु ते भलतेच हि वदे,—ते-ती जानकी त्या लक्षणास-भलतेच-नाहीं तसे अयोग्य हि-आणखी वदे-बोलली; अशी रामावताराची तुमची कथा आहे म्हणून तद्वृत्तांतस्मरणाने कदाचित् तुम्हांस कोप आला असेल तर तो-कोप टाका.—कोप-राग, टाका-टाळूचा, आणि-तिसचि पुसा,—तिसचि-तिलाच-त्या जानकीलाच पुसा-अशी तु स्वदासाविषयी निष्ठुर कां झालीस म्हणून तिला तिच्या निर्दयतेचे कारण पुसा; वा मृदु असें महणोनि मज कापुसा न धोपटा,—परंतु वा मृदु असें-मी

१ ज्या काळी जानकीचा छंद पुरविष्याकरितां सुवर्णमृग धरावयास रामचंद्र त्याच्या मागे बनात गेले, आणि तिने त्याची मार्गप्रतीक्षा कार बेळ केली, तथापि ते परत आले नाहीत, त्या काळी अधीर होऊन तिने लक्षणास रामचंद्राचा शोध करावा म्हणून सांगितले. लक्षण विनयपूर्वक तिला म्हणाला—“आतो रामचंद्रहि गेले आणि मलाहि आपण जा म्हणून सांगतां, तर अशा घोर अरब्धात आपल्यास आश्रमी एकटी टाळू बाहेर जाणे मला योग्य नाही.” असे आझोळंघनासारखे लक्षणाचे भाषण ऐकून जानकीचे कोध येऊन ती त्याला म्हणाली—“तर मग रामचंद्राच्या पक्षात् माझा अभिलाष तुला ई आहे असे अनुमान होते.”—या दुरुत्तराने विद्यातःकरण होऊन लक्षण जानकीस तशी आश्रमी

मऊ आहें म्हणून मज कापुसा-मला कापसाला न धोपटा-धोपटू नका; सारांश,
अशा जानकीच्या आचरणाच्या कथनानें कदाचित् तुम्हांस क्रोध आला असेल तर
तो टाका, आणि तिळाच तिच्या अशा आचरणाचे कारण पुसा; मी मऊ कापूस
तुमच्या हातीं सांपडलों म्हणून मला धोपटू नका. हाहि अर्थातरन्यास अलंकार
होय. येथे कवीनीं लडिवाळपणानें प्रभूची प्रार्थना केली आहे असें समजावें. आणखी
हें जानकीचे स्वदासविषयककारण्याभावकथन—प्रपंचातिमिका जी माया, तद्रूपा जी
जानकी, तिचे सेवन म्हणजे प्रपंचानुसरण, त्याचे वैर्यर्थ्योनार्थक रूपक होय, असा
मला वाटते येथे कविहङ्द्रत् भावार्थ असावा. आणखी या केकेत कवीने चारी चर-
णांत यमक फार सरस साधिले आहे.

एकटी टाकून रामाच्या शोधार्थ वनात गेला. ती जानकीची स्वाश्रमी एकटी असण्याची
संधि पाहून रावणाने तिचे स्याभवसरीं दूरण केले, अशी रामायणात कथा प्रसिद्ध आहे. त्या
भवसरीचे जे लक्ष्मणाप्रत सीतेचे दुरुत्तर ते येथे कवीने सुचिले आहे. हा प्रथंग एका
कवीने खाली लिहिलेल्या सुरक्ष पदांत सीतेच्या मुख्यानेच वर्णिला आहे:—

षड्गुणतरुआराम सर्वाधवराम कर्पीद्रा सुखी असे कीं ॥ धृ० ॥

कनककुरंजनपाठीश्वरमला—

सौमित्राम्यांदुर्वाक्येछळिलेत्याचाहापरिणाम भोगिते—

न जें प्रिय सदोषते प्रिय सदोष ही चांगले ।
 स्वतोक पितरां रुचे जरि हिकर्द माँ रांगले ॥
 तुलाचि धरि पोटिशीं कशि तदाय शोदा वरे ।
 जरीं मलविशी रजोमलिन काय तूं अंवरे ॥ ८५ ॥

मागील केकेत स्वकीय दोषाविषयीं जी प्रभूची दुर्लक्षता दाखविली, तो उभावार्थ दृष्टांतरानीं कृष्णावतारलीलाकथनद्वारा सांगतात.

पदान्वयः—जें प्रिय न ते सदोष, प्रिय सदोष हि चांगले, जरि स्वतोक कर्दमीं हि रांगले पितरां रुचे, जरीं तूं रजोमलिन काय अंवरे मलविशी, तदा तुलाचि यशोदा कशि वरे पोटिशीं धरि.

जें प्रिय न ते सदोष,—जें-जें कांहीं—जी वस्तु प्रिय न—आवडती नाही ते—ती वस्तु सदोष—दोषयुक्त; अर्थात् जी वस्तु कोणास प्रिय नसते, ती त्यास दोषयुक्त दिसते, तिची कांहीं तरी च्यांगता तो बळेंच काढतो; आणि प्रिय सदोष हि चांगले,—प्रिय—जी वस्तु आवडती ती जरी—सदोष—दोषयुक्त असली तथापि चांगली—निर्दोष; अर्थात् प्रिय वस्तु सदोष असली तथापि ती निर्दोष अशी दिसते; यास दृष्टांत—जरि स्वतोक कर्दमीं हि रांगले पितरां रुचे,—जरीं स्वतोक—आपले लेंकरूं कर्दमीं हि—चिलांत हि रांगले तथापि—पितरां—आईबापांस रुचे—आवडते; त्यांत आणखी कवि प्रभूस म्हणतात तुम्ही आपलेंच उदाहरण ध्या—जरीं तूं रजोमलिन काय अंवरे मलविशी,—जरी तूं रजोमलिन काय,—रज—धूल तिने—मलिन—मललेले आहे काय—शरीर ज्याचे असा, असतां—अंवरे—वऱ्ये मलविशी—मलवीत होतास; अर्थात् गोकुलांत बाळपणीं तूं धुकीने शरीर मलीन करून त्या मलीन शरीराने वऱ्ये मलवीत होतास; तथापि—तदा तुलाचि यशोदा कशि वरे पोटिशीं धरि,—तदा—वऱ्ये मलवीत होतास तेव्हां तुलाच तुझी आई—यशोदा कशी वरे पोटाशीं धरीत होती; सारांश जसें हें, तसेंच आपण एकदां ज्याचा अंगीकार करून आपलेंसे म्हटले मग त्याजपासून जरी अपराध घडला तरी आपण त्याच्या वर अनुग्रहूच करितां, असा येथील कविमनोगतार्थ जाणावा.

तद्गुणितिगोपिकाविविधतीसबोभाटते ।

सुखप्रदगुणस्तवापरिसजाहलेवाटते ॥

क्षमानकरिएकदातरिहिफारखोडीकरा ।

नदेचिभयताडनोद्यमसमेतसोडीकरा ॥ ८६ ॥

मागीळ केकेतला भावार्थ आणखो दृष्टांतरेकरून कवि वर्णितात.

पदान्वयः—तुझे विविध बोभाट तीस गोपिका कथिति, ते गुणस्तवा परिस सुखप्रद वाटते जाहले; एकदा क्षमा न करि तरिहि फार खोडी करा, ताडनोद्यम भय न देचि, समेत करा सोडी.

तुझे विविध बोभाट तीस गोपिका कथिति,—कवि प्रभूस म्हणतात—
तुझे विविध बोभाट—तुझे त्या काळीं बाळपणीचे विविध—नानाप्रकारचे बोभाट—
गिले तीस—त्या यशोदेस गोपिका—त्या गोकुळांतल्या गौळणी कथिति—सांगतात—
सांगत होत्या; ते गुणस्तवा परिस सुखप्रद वाटते जाहले,—ते—तुझे बोभाट
गणस्तवा परिस—तुझ्या गुणाच्या स्तवनापक्षां सुखप्रद—सुखदायक—आलहादकारक
असे त्या यशोदेस—वाटते झाले; अर्थात् त्या गोपिकांनी जरी नानाप्रकारचे तुझे गिले
केल तरी त्या यशोदेस तुझ्या गुणाची प्रशंसा ऐकण्यापेक्षां त्या तुझ्या लहान-
पणीच्या खोडीचे बोभाट ऐकून अधिक आनंद होत असे; अत्यंत स्नेहाळु आई असली
म्हणजे तिला मलांच्या खोडीपासूनहि मोठा हर्ष होत असतो. बाळपणीं तुम्ही मोठे
खोडकर होतां असा आपला अभिप्राय सुचवीत होत्साते कवि आणखी म्हणतात
एकदा क्षमा न करि तरि हि फार खोडी करा,—ती यशोदा एकदांहि तुमची
क्षमा करीत नसे तरीहि तुम्ही फार खोडी करीत असा; आणि—ताडनोद्यम भय न
देचि,—ताडनोद्यम,—तिचा—ताडनोद्यम,—ताडन—मारणे त्याचा—उद्यम—उद्योग,
अर्थात् मारण्याचा उपक्रम, तुम्हांस भयच देत नसे; अर्थात् ती यशोदा तुम्हांस
माऱू लागे तरी तुम्ही भीत नसा; मग—समेत करा सोडी,—समेत—त्या
ताडनोद्यमा—वरावर—लागलीच करा—आपल्या हातास सोडी—ताडनोद्यमापासून
मुक करीत असे. अर्थात् न मारितां तो आपला हात आटोपून घेई. अथवा, करा
सोडी—म्हणजे ताडनोद्यमापूर्वी वांधलेले जे तुमचे हात त्यांस मोकळे करी. मुळांस
मारण्याचे भय दाखविण्याकरितां त्यांचे हात प्रथम दोरीने वांधतात हाच ताडनो-
द्यम, यासहि प्रभू बालकृष्ण भीत नसत, तेव्हां मग तो ते हात मोकळे करीत
असे, असा अर्थ समजावा.

जर्रांहृणसिवांधिलेंतरिनकष्टवीलेंकरा ।

विचारजशिकष्टवातशिनकष्टवीलेंकरा ॥

यथेष्टपुरतेंजर्रांप्रथमदामकांसांधिती ।

नतीप्रबळगोपिकातुजतुझीदयावांधिती ॥ ८७ ॥

कदाचित् तु म्ही म्हणाल कीं, यशोदेने मला बांधिले तर खरे, त्यास याहि आळ,
केचे समाधान करित होतसाते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—बांधिले जर्रां म्हणसि, तरिन कष्टविले, विचार करा, जशि
कष्टवा तशि लेंकरा न कष्टवी, प्रथम दाम जर्रां यथेष्ट पुरते, कां सांधिती, ती
गोपिका प्रबळ न, तुझी दया तुज बांधिती.

बांधिले जर्रां म्हणसि,—यशोदेने शेवटीं मला बांधिले तर खरे असे जरी
तु म्हणशील; तर्रां न कष्टवीले,—तरी तिने तुला कष्टविले नाहीं; उलटा आणखी-
विचार करा—तुम्हींच आपल्या मनांत विचार करून पाहा; कीं—जशि कष्टवा
तशि लेंकरा न कष्टवी,—जशी तुम्हास बांधितांना तुम्हीं तिला—कष्टवा—कष्टविले-
यकविले तशी ती तुम्हा—लेंकरा न कष्टवी—तसें तिने आपल्या लेंकरास कष्टविले
नाहीं; कारण—प्रथम दाम जर्रां यथेष्ट पुरते,—प्रथम—पहिल्यानेंच लेंदाम-
दांवे जर्रां—जर यथेष्ट—पाहिजे तसे पुरते—बांधावयास पुरे होते; तर मग—कां
सांधिती,—ती त्या दांव्यास दुसरे दांवे लावून आणि मग त्यास तिसरे याप्रमाणे
अनेक दांवीं लावून—कां सांधिती?—अर्थात् तिने तीं सांधिलीं नसतीं; म्हणून त्या-
पेक्षां अशीं अनेक दांवीं तीस सांधावीं लागलीं, त्यापेक्षां तुम्हींच तुम्हास बांधवि-
प्यांत तिला कष्ट दिले. कदाचित् म्हणाल कीं, इतके जरी म्यां तिला यकविले तरो
शेवटीं तिने मला बांधिले तर खरे; त्यास एका—ती गोपिका प्रबळ न,—ती
गोपिका—ती गोळण—यशोदा प्रबळ—बांधावयास समर्थ न—नाहीं; तर—तुझी दया
तुज बांधिती,—तुझी दयाच तुला बांधिते; अर्थात् यशोदेचा बांधप्याचा प्रथम
व्यर्थ जातोसा पाहून शेवटीं तुलाच तिजविषयीं दया येऊन जेव्हां रवांच आपल्यास
बांधून घेतले, तेव्हां ती तुला बांधावयास समर्थ झाली; अर्थात् तू कोणत्याहि उपा-

आते काणाच्यानेहि बांधला जात नाहीस, परंतु तुझ्या दयेनेच तं बांधिला जातोसे;
तात्यं हेच कीं, तं अत्यंत दयालु भाहेस; असा येथील ध्वनितार्थ जाणावा.

१ वामन पंडिताने हे कृष्णाचे उखलवंधन कार सरस वर्णिले आहे; आणि त्यातहि
असाच भावार्थ प्रकट केला आहे की, जो सर्व विश्वाते व्यापून उरला आहे, जो आकाशा-
क्षयाहि पलीकडेस, ज्यास सर्व जगजजननी मायाहि आटोपूऱ शक्त नाही, असा सर्वातीत
मगवान् असताहि तो भक्तिप्रेमरसनेने व स्वययेने बांधला जातो.

न आदिनामध्यन अंत जाला । बांधे कसे कोणतया अजाला ।

जरी स्वये सर्व जगांत माता । ते बांधितीय लकडूनि माता ॥ ४८ ॥

हेतत्वनेणो नचिकृभारी । माता करीदेखुनि कैटभारी ।

दया कटाक्षे जननी सपाहे । बांधो न वेदा खवितै कृपाहे ॥ ४९ ॥

एवं चलक्ष्मी कमलासना ही । प्रसाद ऐसा कवणा सना ही ।

बांधो न वेगौळणि च्याच्याती । ब्रह्मारमाकौतुक हेपहाती ॥ ५३ ॥

बांधे यशो दावहुतां उपायी । यत्नाविणेवा मनत्यासु पायी ।

व्रेमेच बांधे अजिभायत्याने । केलेन जाणो तपकायत्याने ॥ ५४ ॥

तुम्हींहिवलिवांधिलाहणुनिआमुचीमायजी ।

मनांतसहजादयानिपटटाकिलीकायजी ॥

सकोपदिसतीगुरुक्षणभरीचजेंतापले ।

जलज्वलनसंगमेत्यजिनशैत्यतेंआपले ॥ ८८ ॥

यशोदेचा मला बांधव्याचा प्रयत्न व्यर्थ जातोसा पाहून मला दया येऊन म्यां आपणास बांधून घेतले, परंतु ज्या काळीं म्यांच बळीला पाताळीं बांधिला त्या काळीं म्यां तर त्याजवर दया केली नाहीं; या आशंकेचे समाधान करित होत्साते कवि पुढल्या दोन केकांत म्हणतात.

पदान्वयः—तुम्हींही बळि बांधिला म्हणुनि जी आमुची माय सहजा दया मनांत निपट टाकिली कायजी, गुरु क्षणभरीच सकोप दिसती, ज्वलनसंगमे तापले जें जल तें आपले शैत्य न त्यजि.

तुम्ही हि बळि बांधिला म्हणुनि जी आमुची माय सहजा दया मनांत निपट टाकिली कायजी,—तुम्हीं हि बळि बांधिला—जसें यशोदने तुम्हांस बांधिले रसा—तुम्हीं हि बळी बांधिला,—पाताळीं बळीला बांधिले; म्हणूनि—इतक्या-वरुनच—इतक्याच कार्यानें जी आमुची माय सहजा दया,—जी आमुची—आम्हां-सारख्या दीन शरणागतांची माय—माता—आई सहजा—नैसर्गिक—स्वाभाविक दया—तुमची दया ती मनांत निपट टाकिली कायजी,—मनांत—तुम्हीं आपल्या मनांत अर्थात् मनांतून निपट—अगदीं टाकिली कायजी—टाकून दिली कायजी—काय हो; अर्थात् टाकिली नाहीं हो; सारांश, तुम्हीं पाताळीं बळीला बांधून ठेविले, म्हणून आम्हां दीन शरणागतांची आई जी तुमची दया ती तुम्हीं आपल्या मनांतून निस्तुक टाकून दिली नाहीं; अर्थात् आम्हां शरणागतांविषयीं तुमच्या मनांत दया आहेच आहे. अथवा, येथे मायजी^१—माता—आई अशा अर्थीं एक शब्द करून,—‘आमची मायजी मनांत सहजा दया’ ती ‘निपट टाकिली कायजी’ असा शब्दान्वय करावा. अथवा, यांतहि ‘कायजी’ यांतील ‘जी’ हें संबंधी सर्वनाम करून—‘जी आमुची मायजी मनांत सहजा दया (ती) निपट टाकिली काय,’ असा आणखी हृष्ट असल्यास शब्दान्वय करावा. हाच भावार्थ कवि अर्थातरन्यासेंकरून आणि हृष्टांते-करून हठ करितात. यद्यपि राग आला तथापि गुरु क्षणभरीच सकोप दिसती,—गुरु—श्रेष्ठ—थोर जे आहेत ते क्षणभरीच—क्षणभरमात्र सकोप—सकोध—रागे भरले असे—दिसती—दिसतात—अर्थात् थोरांस राग आला तरी क्षणभर;^२ यास हृष्टांत-

^१ आदरार्थी—माई, आई, बाई, यांस जी प्रत्यय लागून—मायजी, आयजी, बायजी, असे शब्द होतात.

^२ ‘उत्तमस्य क्षणं कोपः’ ही म्हण प्रसिद्ध आहे.

ज्वलनसंगमे तापले जै जल तें आपले शैत्यं नत्यजि,—ज्वलनसंगमे,—
ज्वलन—अग्रि त्याचा-संगम-योग तेणेकरुन,—अर्थात् अग्नीच्या योगानें, तापले जै
जल-उदक-पाणी तें आपले शैत्य-शीतलता—आर्द्रता नत्यजि-टाकीत नाहीं; जरी
अग्नीनें पाणी उष्ण झालें, तथापि त्याच अग्नीस विज्ञविण्यास जी त्याच्या अंगीं
आर्द्रता असते ती तें टाकीत नाहीं. सारांश, अग्नीनें तस झालेले उदक जसें आपले
शैत्य टाकीत नाहीं, तसें कारणवशात् थोरांस जरी क्षणभर कोप आला तरी ते
आपली स्वाभाविक दया टाकीत नाहींत.^१ या केकेत प्रथम दोन चरणांत ‘दया’ हे
उपमेय, आणि ‘माय’ हे उपमान, यांचा अभेद दर्शविला आहे म्हणून येथें हा रूपक
अलंकार होय. आणखी, बलिवंधनरूप व्यापारानें अनुमित जो भगवत्कोप त्याचें
विशेष विधान ‘गुरु क्षणभरीच सकोप दिसती, ’ या सामान्यार्थाच्या विधानेकरुन
हृष केले आहे, म्हणून हा अर्थातरन्यास अलंकार जाणावा; आणि क्षणिक कोप या
उपमेयाचा आणि उष्णोदक या उपमानाचा येथें बिंबप्रतिविंबभाव दिसतो म्हणून
शेवटल्या दोन चरणांत आणखी हृषांत अलंकार जाणावा.

१ याच अर्थानें नागपत्नीनी भगवत्तास म्हटले आहे की तुमचा कोपहि खलांस
अनुग्रहच होतो—

अनुग्रहोऽयंभवताकृतोहिनो
दंडोऽसतांतेखलुकलमषापहः ।
यद्ददशूकत्वममुध्यदहिनः
कोधोऽपितेऽनुग्रहएवसंमतः ॥ ३४ ॥

भाग०, स्कं० १० अ० १६.

प्रसिद्धतुमचेमहासदयपायजीवांकडे ।

चुकीम्हणुनिहोतिलक्षणहिकायजीवांकडे ॥

ननिष्टुरपिताम्हणेमनिनहोप्रजाटोणपी ।

| अपथ्यरुचिरुणतोकटुकओखदेंकोणपी ॥ ८९ ॥

याप्रमाणे कोपांतहि तुमची प्रसिद्ध दया पूर्णअंशेंकरून मिथित असतां मग तुमच्या दयेचाच लाभ कां घंडं नये असा अभिप्राय कथित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—तुमचे पाय महा सदय प्रसिद्ध, जीवांकडे चुकी, म्हणूनि क्षण हि वांकडे होतील काय जी. न; निष्टुर पिता मनि न म्हणे प्रजा टोणपी हो, तो कोण अपथ्यरुचिरुण कटुक ओखदें पी.

तमचे पाय महा सदय प्रसिद्ध,—कवि भगवंतास म्हणतात—तुमचे पाय महा—मोठे—अत्यंत सदय—दयायुक्त—दयावंत म्हणून—प्रसिद्ध—प्रख्यात आहेत; आणि—जीवां कडे चुकी,—जीवांकडे—आम्हांसारख्या प्राण्यांकडे चुकी—दोष—अपराध; अर्थात् तुम्हांकडे दया, आणि आम्हां जीवांकडे अपराध; सारांश, आम्हीं जीवांनीं अपराध करावे, आणि तुम्हीं दया करून त्या अपराधांची क्षमा करावी; म्हणून क्षण हि वांकडे होतील काय जी,—म्हणून—जीवांकडे चुकी करणे आहे या कारणास्तव ते पाय—क्षण—क्षणभर हि वांकडे—अनहितकारक—जीवांचे कल्याण करण्यास प्रतिकूल होतील काय हो; न—नाहीं—कदापि वांकडे होणार नाहींत; यास दृष्टांत—निष्टुर पिता मनि न म्हणे प्रजा टोणपी हो,—निष्टुर—निर्दय—जरी—पिता—वाप असला तरी तो—मनि न म्हणे—आपल्या मनांत असें म्हणत नाहीं कीं, प्रजा—आपली प्रजा—पुत्रादि टोणपी—निर्लंज आणि मूर्ख अशी—हो—होऊ; अर्थात् निर्दय जरी वाप असला, तरी तो आपला वंश निर्लंज आणि मूर्ख ब्हावा असें आपल्या मनांत कदापि आणीत नाहीं; म्हणून—तो कोण अपथ्यरुचि रुण कटुक ओखदें पी,—तो कोण—तो कोणता—असा कोणता अपथ्यरुचि—अपथ्यावर आहे रुचि—आवढ ज्याची असा रुण—रोगी कीं जो कटुक—कडू ओखदें^१—औषधें पी—पितो—पील; अर्थात् रोगी असून ज्याची कुपथ्यावर आवढ असा कोणता पुरुष मिष्ठ, रुचकर आणि रोगपरिहारक अशीं पाकादि औषधें टाकून कडू औषधें पील; अर्थात् पिणार नाहीं. या दृष्टांताचे तात्पर्य हेच कीं, भगवंतासारखा दयालु असतां

^१ मला असें दिसतें कीं, मूळचा ‘ओखदा कोण पी’ असा पाठ असावा; म्हणजे ‘हो प्रजा टोणपी’ या वरील शब्दांच्या अंत्य स्वरांवरोवर यांतील अंत्यस्वर मिळून अर्थहि प्रशस्त होतो.

मग त्या दयेचा लाभ न येतां बुद्धिपुरः सर भगवंताच्या दंडाने आपले कल्याण करूं
इच्छील असा कोणी या प्रप्रंचांत विरक्ता असेल; तस्मात् बळीसारख्यास दंड करून
जरी आपण त्याच्यावर शेवटी अनुग्रह केला, तरी मज निर्बंलावर दयेनेंच आपण
अनुग्रह करावा असा येथें कविहङ्गत भाव जाणावा. हा येथें दृष्टांत अलंकार होय.

असंख्यखलसंगर्णनिजकर्णितुवांमारिले ।

ननिष्ठुरपणेकृपाकरुनितेभवीतारिले ॥

जगज्जनकतुमुलेसकलजीवयांभातुके ।

दटावुनिहिदेशिवाअमृतनेदिजेघातुके ॥ १० ॥

मारील केकेत सांगितलेल्या कविहृदतभावार्थाचेच समर्थन^१ करित होत्साते कवि आणखी म्हणतात.

पदान्वयः—तुवां निजकर्णि संगर्णि असंख्य खल मारिले, निष्ठुरपणें न, कृपा करुनि ते भवीं तारिले, तु जगज्जनक, सकल जीव मुले, दटावुनि हि वा यां भातुके देशि, घातुके अमृत नेदिजे.

तुवां निजकर्णि संगर्णि असंख्य खल मारिले,—त्वां निजकर्णि-त्वां आपल्या हातांनीं संगर्णि-युद्धांत असंख्य-अगणित-पुष्कल खल-हुए जन-रावण-कंसादि मारिले-मारून टाकिले; परंतु-निष्ठुरपणें न,—निष्ठुरपणानें नाहीं-अर्थात् निष्ठुरपणानें कोणीहि मारिला नाहीं; तर कृपा करुनि ते भवीं तारिले,—कृपा करून उलटे ते या-भवीं-संसारीं-भवसागरीं तारिले; अर्थात् त्यांच्या अपराधांचा त्यांस यथान्याय दंड देऊन ते मुक्त केले; हे आपल्या दयालुत्वास योग्यच आहे. कारण तु जगज्जनक,—तु जगज्जनक,—जगत-विश्व याचा-जनक-पिता-बाप तु या जगाचा उत्पन्नकर्ता बाप होय; आणि सकल जीव मुले,—हे सारे जीव तुझीं लेंकरे होत; म्हणूनच दटावुनि हि वा यां भातुके देशि,—दटावुनि हि-बाळात्कारे भय दाखवूनहि वा-बापा यां-या जीवरूप लेंकरांस भातुके देशि,—भातुके-उपहार-खाऊ देशि-देतोस; अर्थात् तीं मुले घेत नसलीं तथापि भय दाखवूनहि तु त्यांस खाऊ देतोस; येथे भयप्रदर्शनविधान भातुक्याचे हितकारकत्वद्योतनार्थ जाणावें; कारण घातुके अमृत नेदिजे,—घातुके-घातकानें-नाशकानें-अर्थात् दुसऱ्याचा घात करण्याची ज्याची बुद्धि आहे अशा पुरुषाच्यानें अमृत नेदिजे-अमृत देववत नाहीं-दिले जात नाहीं; अर्थात् घातकी पुरुष अमृत कदापि देणार नाहीं,

१ तुकोबानेहि या ब्रह्मरसात्मक अमृतास भगवद्गुरुकांचे भोजन म्हणून वर्णिले आहे;

आणीकम्यांकोणायावेकाकुळती। कोणकामायेतीअंतःकाळी ॥ १ ॥

तुवोमाझीसखीयेढीपांडुरंगे। लवकरीवेगेवाटपाहे ॥ २ ॥

कायावाचामनेहेचिआसकरी। पाउलेंगोजिरीचिंतीतसे ॥ ३ ॥

तुकाम्हणेमाझीपुरवीहेआस। घालीब्रह्मरसभोजनहे ॥ ४ ॥

विषच देईल; असा ध्वनितार्थ. येथे आणखी कवोचा 'अमृत' या शब्दावर कटाक्ष आहे असें दिसते. 'अमृत' म्हणजे अज्ञ; 'अमृत' म्हणजे मोक्ष; तू ज्यापेक्षां दटावून जीवरूप मुलांस भातुके म्हणून जें अज्ञ देतोस, अथवा रावणकंसादि खळांस दंड करून मोक्ष देतोस, त्यापेक्षां तू 'त्यांचा आतक नाहींस, उलटा त्यांचा हितकर्ता पिता आहेस; यांत संशय नाहीं. येथे 'अमृत नेदिजे घातुके' या सामान्य अर्थानें वर सांगितलेल्या विशेष अर्थाचे समर्थन होते म्हणून हा अर्थात्रन्यास अलंकार होय; त्यांत आणखी हें समर्थन कारणरूपानें केले आहे म्हणून हा कारणार्थात्रन्यास असा त्याचा भेद होय.

वरिप्रकटशांतिलाधरिपरंतुमीनावकी ।
गिळीतशितुलाटपेसुकृतबुद्धिहीनावकी ॥
जिणेंगरल्पाजिलेअमृतपाजिलेतीसतें ।
खलासिनदिसोभलेपणखरेभल्यादीसतें ॥ २१ ॥

मागील केकेत अमृत देणारा धातक नव्हे म्हणून जें शेवटीं सामान्येकरून विधान केलें, त्याचें हषांतासहित कवि समर्थन करितात.

पदान्वयः—वरि प्रकट शांतिला धरि, परंतु वकी मीना गिळी, तशि सुकृत-बुद्धिहीना वकी तुला टपे, जिणे गरल्पा जिलें तीस तें अमृत पाजिलें, खलासिंभलें न दिसो पण भल्या खरें दीसतें.

वरि प्रकट शांतिला धरि,—वरि-वरवरून-बाह्यात्कारें प्रकट-स्पष्ट-उघड शांतिला-शांतपणाला धरि-धरिते; परंतु वकी मीना गिळी,—परंतु वकी-वगळी मीना-माशाळा गिळी—गिळून टाकिते; अर्थात् बाह्यात्कारें शांतपणा दाखवून मासा दृष्टीस पडतांच वगळी जशी त्याळा गिळून टाकिते; तशि सुकृत-बुद्धिहीना वकी तुला टपे,—तशी सुकृतबुद्धिहीना,—सुकृत-सत्कर्म-पुण्य तद्विषयक-बुद्धि तिनें-हीन-रहित-पुण्यकर्माविषयीं जीस बुद्धि नाहीं-अर्थात् पापिणी, अशी-वकी-पूतना तुला टपे—टपून राही,—अर्थात् तुझा नाश करण्याकरितां टपे; जिणे गरल्पा जिलें तीस तें अमृत पाजिलें,—ज्या पूतनेनें तुला विष पाजिलें तिलाच त्वां तें विष अमृत करून पाजिलें; अर्थात् तिला आपण मक्त केलें^१; यांत-खलासि भलें न दिसो,—खलासि-कपटी वंचक जनास हैं आपलें अनुपम औपकारिक कर्म नीट न दिसेल तर न दिसो; पण भल्या खरें दीसतें,—परंतु भल्या—सरल पुरुषास—साधुजनास तें कर्म-खरें—तुमच्या दयालुत्वास उचित असें दिसतें. हा येथें विषम अलंकार जाणावा.

१ हैं भगवंताचें अत्यंत दयालुत्व भागवतांत सांगितलें आहे;—
अहोवकीयस्तवनकालकूटं जिघांसयापाययदप्यसाध्वी ।
लेभेगर्तिधात्युचितांशरण्यं कंवादयालुशरण्यंवजेम् ॥ २३ ॥

स्क० ३, अ० २.

पूतनालोकबालघ्नी राक्षसीरुधिराशना ।

जिघांसयाऽपिहरये स्तनंदत्वापसद्रूतिं ॥ ३५ ॥

किंपुनःश्रद्धयाभक्त्या कृष्णायपरमात्मने ।

यच्छन्प्रियतमंकिनु रक्षास्तन्मातरोयथा ॥ ३६ ॥

स्क० १०, अ० ६.

सदा हि हित नायकों बहु अपाय के ले करुँ ।

तरीं सकृप वाप तूं ह्याण सिनाय के लें करुँ ॥

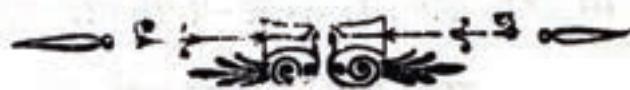
कर्धीं न करि सी प्रभो भजक बाल को पेक्षण ।

न तू जवरि ज्या परी पशुप पाल को पेक्षण ॥ ९२ ॥

पूर्वोक्त सदयता वर्णित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—सदा हि हित नायकों, बहु अपाय के ले करुँ, तरीं तूं सकृप वाप लें करुँ नायके म्हणसि, प्रभो ज्या परी पशुप पाल तूज वरि क्षण न कोपे, भजक बाल को पेक्षण कर्धीं न करिसि.

सदा हि हित नायकों,—आम्हीं पापी जन सदा हि—निरंतर हि हित—तुम्हीं आमचे हित—कल्याण सांगत असतां तें नायकों—ऐकत नाहीं; त्याजवर लक्ष देत नाहीं; उलटे बहु अपाय के ले करुँ,—आम्हीं पापी जनांनी बहु—पुष्कल अपाय—अनहितकारक कमें—अर्थात् ऐहिक विषयाभिलाषप्रयुक्त जीं न करावयाचीं तीं कमें केलीं, आणखी करुँ—त्यांचा पश्चात्ताप न करितां अद्यापि हि करीतच आहों; तरीं तूं सकृप वाप लें करुँ नायके म्हणसि,—तरी—असे आम्हीं अपराध करीत असतां हि तूं सकृप—कृपावंत—सदय असा आमचा वाप लें करुँ ऐकत नाहीं असें म्हणतोस; सारांश, आम्हीं इतके दुःसह अपराध करीत असतां त्या आम्हांस मोठा दंड खावा तो न करितां नुसतें इतकेंच म्हणतोस कीं, हें लें करुँ ऐकत नाही; तेच्छां तुजसारखा आणखी आम्हांस दयालु वाप कोण आहे? पुनः आणखी प्रभूची सदयता दृष्टं पूर्वक दृढ करित होत्साते कवि म्हणतात—प्रभो ज्या परी पशुप पाल तुज वरि क्षण न कोपे,—प्रभो—हे निग्रहानुग्रह समर्था ज्या परी—जसा पशुप पाल,—पशुप—गौळी त्याचा पाल—पालक अर्थात् नंद तुजवर एक क्षणभरहि रागे भरला नाहीं; तसें तूं हि भजक बाल को पेक्षण कर्धीं न करिसी,—भजक बाल को पेक्षण,—भजक—भजणारा—अर्थात् तुझी सेवा करणारा जो बालक—अज्जजन त्याचें उपेक्षा, तूं कदापि करणार नाहींस; सारांश, गोकुळांत त्वां बालपणीं पुष्कल खोडी केल्या तथापि तुझा पिता नंद तुजवर एकदांहि रागे भरला नाहीं, तसें आम्हीं कितीहि तुझे अपराध के ले तथापि तूं आम्हां अज्जजनांची उपेक्षा कदापि करणार नाहींस; असा येथील भावार्थ समजावा.

खराजनकतूंज नाइतरकोणहोदेववी ।

समीहितफळें जगातवपदाव्जदेववी ॥

अशीचकरुणा असो हरिकर्धीनभंगोपिता ।

अशामजअसाधुलाइतरकोणसंगोपिता ॥ ९३ ॥

भगवंताचें सदय पितृत्व वर्णित होत्साते पुनः कवि म्हणतात्.

पदान्वयः—तूं खरा जनक, इतर कोण हो देव जना वी, तव पदाव्ज जना समीहित फळे दे देववी; हरि अशीच करुणा असो, पिता कर्धीं न भंगो, अशा मब असाधुला इतर कोण संगोपिता.

तूं खरा जनक,—तूंच या विश्वाचा/खरा—वास्तव जनक—उत्पादक—पिता आहंस; कारण तुझ्याशिवाय/इतर कोण हो देव जना वी,—इतर कोण हो—दुसरा कोणता हो देव जना—या जनाला वी—वितो—अर्थात् व्यायास म्हणजे उत्पन्न करावयास समर्थ होतो; सारांश, तुझ्याशिवाय दुसरा या जगास कोणी जनक नाही; त्वां या जगास नुसरें निर्माण केले इतकेंच नाहीं तर/तव पदाव्ज जगा समीहित फळे दे देववी,—तव पदाव्ज—तुझें चरणकमल, जगा—या त्वचिर्मित जनाला—त्वां उत्पन्न केलेल्या प्राणिमात्राला, समीहित फळे—त्यांच्या त्यांच्या कर्माचीं/समीहित—इष्ट—योग्य अर्शीं फळे—ऐहिक आमुष्मिक सुखादि दे—देतो आणि/देववी—आपण सूत्रधाराप्रमाणे अंतस्थ दुडून राहून इतर मनुष्यदेवादिकांस निमित्त करून त्यांजकडून देववितो; इतर प्राकृत जनकाचें असें फल देण्याचें सामर्थ्य नाहीं म्हणून खरा जनक तो तूंच असा येथील भावार्थ जाणावा. पुनः प्रार्थनापूर्वक कवि म्हणतात्/हरि अशीच करुणा असो,—हरि—हे हरि—हे भक्तापत्रयनिवारका अशीच तुझी आम्हा दीनांवर/करुणा—दया असो; पिता कर्धीं न भंगो,—बाप कर्धींहि न भंगो—न तुटो—अर्थात् तुझा पितृस्नेह न तुटो; माझें पातित्य मनांत आणून जर त्वां हा स्नेह तोडिला तर/अशा मज असाधुला इतर कोण संगोपिता,—अशा मज असाधुला—असा मीं जो असाधु—अभक्त—पापी त्या मला तुजवांचून/इतर कोण संगोपिता—दुसरा कोण संगोपिता—संगोपनकर्ता—रक्षणकर्ता; अथवा, संगोपिता म्हणजे माझ्या दोषांवर आच्छादन घालून क्षमा करणारा आहे; अर्थात् आपल्या

लँकरांचे दोष झांकून त्यांस क्षमा करणारा बापाशिवाय दुसरा कोणी दयालु नाही,
महणून तो न भंगो असा येथे अर्थान्वय.^१

^१ तुकोबानेहि पुत्राविषयी पितृस्नेह कसा असतो हे खाली सांगितलेल्या अभंगात
सरस वर्णिले आहे;—

बापकरीजोडीलेकराचेवोढी आपुलीकरवंडीवाळजनी ॥ १ ॥

एकाएकीकेलामिरासिचाधणी काढयेवाहूनीभारखांदी ॥ २ ॥

वालुनीयापाहेडोळाअलंकार ठेवादावीथोरकरूनीयां ॥ ३ ॥

तकाम्हणेनेदिगाजूआणिकांसी उदारजिवासीआगूलीया ॥४॥

सुविद्यधनमेळवीवचनआइकेआवरी ।

प्रपंचभरघेशिरींकरिकृपापितात्यावरी ॥

असाजरिनसेहचेतरिनतोअभद्रक्षण ।

तसातुजचिआवडेकरिसितंचितद्रक्षण ॥ १४ ॥

गुणवान् पुत्र असला तरच पित्यास आवडतो, महणून पित्यापेक्षांहि भगवान् अधिक दयालु असा अभिग्राय कथित होत्साते कवि महणतात.

पदान्वयः—सुविद्य धन मेळवी, वचन आइके, आवरी, प्रपंचभर शिरीं घे, त्यावरी पिता कृपा करि; जरि असा नसे तरि तो अभद्र क्षण न रुचे; तसा तुजवि आवडे, तूचि तद्रक्षण करिसि.

सुविद्य धन मेळवी,—सुविद्य-चांगली आहे विद्या ज्याला तो-अयांत् ज्याने चांगला विद्याभ्यास केला आहे—विद्वान् असा आणि-धन मेळवि-धन मिळ वितो-द्रव्य संपादन करणारा असा; अथवा, सुविद्य असून धन मेळविणारा असा; आणि-वचन आइके, वचन आइके-वचन ऐकतो; अर्थात् वाप जें जें सांगतो ते तें ऐकून तसरसें करितो असा; आणि-आवरी-आवरितो-अर्थात् आपल्या बापाचा सर्व व्यवहार आवरणारा-संसार खटले आटोपणारा असा, आणि-प्रपंचभर शिरीं घे,-प्रपंचभर-प्रपंचाचा भर-भार-संसाराचे ओङ्के शिरीं-माध्यावर घे-घेतो; अर्थात् बापाच्या संसाराचे सर्व ओङ्के आपल्या माध्यावर घेणारा-बापाचा संसार पुढे होऊन आपण स्वतः चालविणारा असा; त्या वरी पिता कृपा करि,—अशा गुणवान् पुत्रावरच वाप कृपा करितो; अर्थात् असा जर गुणवान् पुत्र असला तरच तो वापास आवडतो; परंतु-जरि असा नसे तरि तो अभद्र क्षण न रुचे;—जर असा गुणवान् नसला तर तो अभद्र-करंटा महणून-क्षण-क्षणभरहि न रुचे-त्यास आवडत नाहीं; परंतु वापास जरी आवडत नाहीं तरी-तसा तुजचि आवडे,—तसा-एतदुणरहित करंटा पुत्र तुलाच आवडतो; कारण तू अशावरहि कृपा करितोस; आणि-तूचि तद्रक्षण करिसि,—तूच त्याचे रक्षण करितोस-गुण-रहित महणून त्याचा त्याग नकरितां उलटे त्याचे तू रक्षण करितोस; तस्मात् वाप-पेक्षांहि तू अधिक दयालु होस असा येथें ध्वनितार्थ जाणावा. हा येथें व्यतिरेक अलंकार होय.

पिताजरिविटेविटोनजननीकुपुत्रीविटे ।

दयामृतरसाद्र्धीनकुलकजजलेत्याकिटे ॥

प्रसादपटशांकितीपरिपरामुरुचेथिटे ।

ह्मणूनिहणतीभलेनऋणजन्मदेचेफिटे ॥ ९५ ॥

बापाच्या प्रीतीपेक्षां आईची प्रीति अधिक असै विधान करित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—पिता जरिं विटे विटो, जननी कुपुत्रीं न विटे, दयामृतरसाद्र्धो त्या कुलकजजले न किटे, परा गुरुचे प्रसादपट शांकिती परि थिटे, म्हणूनि जन्मदेचें ऋण न किटे भले म्हणती.

पिता जरिं विटे विटो,—बाप जरी कुपुत्राविषयीं-विटे-विटला-कंटा-ला तरी-विटो-कंटाळो; परंतु जननी कुपुत्रीं न विटे,—जननी-आई कुपुत्रीं-कुपुत्राविषयीं-दुर्गुणी मुलाविषयीं न विटे-विटत नाहीं—आपल्या मनांत त्याचा ब्रास बेत नाहीं; दयामृतरसाद्र्धी त्या कुलकजजले न किटे,—दयामृतरसाद्र्धी,—दयारूप जो अमृतरस-तेणेकरून—आद्र—ओली आहे—धी—बुद्धि जिची अशी,—अर्थात् दयेन जिचे अंतःकरण ओलें झालें आहे अशी सारांश, परम दयालु अशी जी जननी-आई; अथवा, उया जननीची—दयामृतरसाद्र्धी,—दयेन ओली झालेली जी बुद्धि ती, त्या कुलकजजले-तो जो कुलकजजल,—कुळाचें काजळ—आपल्या दुर्गुणांने काजळासारखा कुळास काळा ढाग लावणारा पुत्र त्याने, (करणी तृतीया), न किटे-मळत नाहीं-मळीन होत नाहीं—अर्थात् त्याविषयीं स्वच्छ म्हणजे प्रसन्नच असते; परा गुरुचे प्रसादपट शांकिती परि थिटे,—परा गुरुचे,—पर-पहिला—अर्थात् पहिल्याने सांगितलेला-मागल्या दोन केकांत सांगितला जो बाप; अथवा, पर म्हणजे श्रेष्ठ त्या—गुरुचे—बापाचे,—प्रसादपट,—प्रसाद—प्रसन्नता तदृप जे-पट-वस्त्रे—आच्छादने, अर्थात् प्रसन्नतापूर्वक घातले जे आच्छादनरूप पट ते झांकिती-झांकितात—अर्थात् आपल्या लेंकराचे दोष झांकितात परि—परंतु थिटे-तोकडे-आंखुड; सारांश, पित्याचे क्षमापट स्वाप त्याचे दुर्गुण झांकितात सरे, परंतु ते झांकावयास ते त्याचे क्षमापट आंखुड पडतात; अथवा, येथे प्रसाद हा शब्द निराळा करून, ‘परा गुरुचे प्रसाद’—पित्याचे प्रसाद ‘पट झांकिती’—वस्त्रे झांकितात—अर्थात् वस्त्राने स्वापत्याचे दुर्गुण अथवा अपराध

१ कवचित् बोलण्याच्या झापाटथांत ‘झांकणे’ या कियापदाच्या योगाने करण ते झर्ने होते—‘पात्रावर पान झांक’ म्हणजे ‘पानाने पात्र झांक’ असा अर्थ;—येथे झांकणे म्हणजे आच्छादन ठेवणे असा एकदेशी अर्थ जाणावा.

ज्ञांकितात, सारांश, पिता स्वापत्याच्या दुर्गुणाची क्षमा करितो खरा, परंतु माते. प्रमाणे पूर्ण क्षमा करीत नाही; महणून जन्मदेचें ऋण न फिटे भले महणती, महणून-बापापेक्षां आई अधिक क्षमाशील आहे या कारणास्तव जन्मदेचें,-जन्मदा-जन्म देणारी-जननी-आई तिचें, ऋण-रीण न फिटे-फिटत नाहीं असें-भले-विचारशील पुरुष महणती-महणतात; येथें पंतांनीं जन्मदा पद ठेविले आहे तें इतर सापलादि मातांच्या व्यावृत्यर्थ. बापाच्या ऋणापासून मुक्ति होते, परंतु आईच्या ऋणापासून होत नाहीं, महणून विचारी पुरुष जें महणतात तें खरें आहे.

विटेलज्ञनीहिकोशतरचीनिमित्ततेविधी ।

मळेकलियुगोंश्रुतीजशिखळोंतिचीतेविधी ॥

कदाचितविटेलबातवदयानदीनावरी ।

जशीजगदधक्षर्योकरभवन्नदीनावरी ॥ ९६ ॥

मातेपेक्षांहि भगवान् अधिक दयालु आहे असा स्वाभिप्राय कथित होत्साते विमहणतात.

पदान्वयः—जननी हि विटेल कीं, विधी शत निमित्ते रची, जशि कलियुगों श्रुती मळे तिचो खळीं तेवि धी, वा जशी जगदधक्षर्यों भवन्नदी कर नावरी, दीना दी तब दया कदाचित् न विटेल.

जननी हि विटेल कीं,—मागील केकेत सांगितलेली दयामृतरसार्द्धी जशी/जननी-आई हि विटेल कीं—त्रास पावेल कीं—अर्थात् खचित् त्रास पावेल; कारण-विधी शत निमित्ततेरची,—विधी-विधि-विधाता-ब्रह्मा अर्थात् प्राक्कन कर्म शत-शेंकडों निमित्ते रची-रचितो; अर्थात् अशी जरी स्वभावतः पुत्राविषयों दयालु जननी असते तथापि प्राक्कन कर्म शेंकडों निमित्ते उपस्थित करून तिच्याहि मनांत त्या पुत्राविषयों वीट आणील; यास दृष्टांत-जशि कलियुगों श्रुती मळे तेवि तिची खळीं धी,—जशी या कलियुगामध्ये श्रुती-वेद मळे-मळीन होतात तेवि-तशी तिची-त्या आईची खळीं-त्या खल पुत्राविषयों-तो पुत्र खल झाला तर त्याविषयों धी-बुद्धि मळीन होते; अर्थात् विटते; यास्तव वा जशी जगदधक्षर्यों भवन्नदी कर नावरी,—वा-वापा ज्याप्रमाणे जगदधक्षर्यों,—जगत्-विश्व तत्संबंधीं-अघ-पाप त्याचा-क्षय-नाश त्याविषयों, भवन्नदी-तुमची नदी-लर्यात् भागीरथी कर-हात नावरी—आवरीत नाहीं—आटोपीत नाहीं; अर्थात् पापाचा क्षय करण्याविषयों जशी भागीरथो मागे हटत नाहीं; त्याप्रमाणे-दीना वरी तब दया कदाचित् न विटेल,—दीना वरी—अनाथ जनावर तब दया-तुझी दया कदाचित्-कदापि न विटेल-विटणार नाहीं—अर्थात् न्यून होणार नाहीं; सारांश, आईहि कदाचित् पुत्राविषयों निर्दय होईल, परंतु तुझी दया दीनावर कदापि न्यून होणार नाहीं.

१ येथे 'की' हें निवयार्थी अव्यय जाणाव.

कृपाचिजननीतझीसकलजावदायादया ।
तिणेंचिउपदेशिल्याकरितिसर्वदायादया ॥

असेंउमजतांभलेनगुरुभावतोटाकिती ।
मतातुजहिणोपिकामगजनासतोटाकिती ॥ ७ ॥

भगवद्या हीच वास्तविक जननी असा स्वाभिप्राय कथित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—तुझी कृपाचि जननी, या सकल जीव दायाद, तिणेंचि उपदेशिल्या सर्व दाया दया करिति, असें उमजतां भले तो गुरुभाव न टाकिती, तुजहि गोपिका मता, मग जनास तोटा किती.

तुझी कृपाचि जननी,—कवि भगवंतास म्हणतात—तुझी कृपाचि वास्तविक आई; अर्थात् इतर आया जन्म देणाऱ्या मात्र, परंतु वास्तविक आई महाली म्हणजे तुझी कृपाच; आणि या सकल जीव दायाद,—या—या तुझ्या कृपेला सकल जीव—सर्व हे प्राणिमात्र दायाद—अंशहारी—वारिसदार—वांटेकरी; अर्थात् सकलभूतमात्र तुझ्या कृपेचे वांटेकरी होत; विशेष काय सांगावें—तिणेंचि उपदेशिल्या सर्व दाया दया करिति,—तिणेंचि—त्या तुझ्या कृपेनेचे उपदेशिल्या—उपदिष्ट केल्या होत्सातां—शिकविल्या असतां सर्व—या सृष्टींत उया दाया—उपमाता म्हणून आहेत त्या सर्व दया करिती—आपल्या बालकांवर दया करितात; अर्थात् तुझ्या कृपेचा उपदेश आहे म्हणूनच इतर सर्व दाया आपापल्या रक्षणीय बालकांवर दया करितात; सारांश, त्यांच्या ठार्यीं जी दयोत्पत्ति ती त्वक्कृपामूलक; असें उमजतां भले तो गुरुभाव न टाकिती,—असें समजत असतां भले—विचारशील पुरुष तो गुरुभाव—तो जननीभाव—आईपणा न टाकिती टाकीत नाहींत—नाकारीत नाहींत—नाहीं म्हणून म्हणत नाहींत—म्हणजे दायांच्या ठार्यीं मातृभावाच प्रतिषेध करीत नाहींत; अथवा गुरुभाव,—गुरु—आई तिच्या—ठार्यीं भाव—श्रद्धाभक्ति, म्हणजे जननीच्या ठार्यीं जी आपली मातृविषयक भक्ति ती टाकीत नाहींत; सारांश, भगवत्कृपाच श्रेष्ठ इतके म्हणून आपल्या आईविषयीं आपला पुत्रधर्म टाकीत नाहींत; उलटे ही आमची जननी साक्षात् मूर्तिमंत भगवत्कृपाच होय असे समजून अधिक मातृभक्त होतात; अथवा, भले—विचारशील जन, तो आपला गुरुभाव—मातृभाव,—आईपणा—आईसारखी चित्ताची स्नेहाद्रंता टाकीत नाहींत; हे तु म्हींच पाहा की—तुज हि गोपिका मता,—तुज हि—तुलाहि गोपिका—अर्थात् यशोदा मता—मान्य अशी होती; अर्थात् कवि भगवंतास म्हणतात कीं, कृष्णावतारी त्वांहि यशोदा तुझी उपमाता असतां तीस जननी मानून तिच्या ठार्यीं मातृविष-

यक जो तुझी प्रीति तीत त्वां काँहों न्यूनता केली नाहीं. येथे 'गोपिका' या शब्दाचा निवेश पूर्वोक्त दायीपणाचा सूचक जाणावा. मग जनास तोटा किती,- मग जनास-इतर जनास-अशा त्वदितर मातृभक्तांस तोटा किती-तोटा थोडाच; अर्थात् तू जब्हां यशोदेविषयीं इतका कनवाळु तेब्हां इतर जन सहाजिक आपल्या आयांविषयीं कनवाळु असतील; मग अशा जनांचा तोटा असलाच तर तो अगदीं थोडा; तेब्हां अर्थात् सर्व ही तुझीच दया असा येथोल भावार्थ मला दिसतो.

भरोनिकुचकुंभजीविषरसेमुखींदेबकी ।

प्रभातिसहिठेविशीजशिमहासुखींदेबकी ॥

नहोतिजननीकशापशुपदारगाईलया ।

नपावतिलतत्सुखकृतिनकोणगाईलया ॥ ९८ ॥

मागील केकेत सांगितली जी तुझी उपमाता यशोदा तिच्याविषयीं त्वां आपला पुत्रधर्म प्रकट केला यांत आश्र्वय तर आहच, परंतु मातेच्या सोंगानें तुझ्या नाशार्थ जिनें तुला विषाचें स्तनपान दिलें अशी जी पूतना तिळाहि त्वां मुक्त केले यांत विशेष आश्र्वय, असा स्वाभिप्राय कथित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—प्रभो जी बकी विषरसें कुचकुंभ भरोनि मुखीं दे, तिस हि महा सुखीं ठेविशी जशि देबकी, तत्सुखें पशुपदार जननी कशा नहोति, गाई लया न पावतिल, कोण या कृति न गाईल.

प्रभो जी बकी विषरसें कुचकुंभ भरोनि मुखीं दे,—हे प्रभो—हे समर्था—हे दयालो जी बकी—जी पूतना विषरसें—विषयुक्त रसानें—अर्थात् दुग्धानें कुचकुंभ,—आपले कुचकुंभ—कुचरूप कुंभ—घट—अर्थात् मोठे स्तने,—भरून ते स्तन तुझ्या—मुखीं—मुखांत दे—देती झाली; येथें आणखी विषरस भरण्यास स्तनाच्या ठारीं कुंभत्वारोप कवीनें सहेतुक योजिला आहे. सारांश, आपल्या स्तनांस विष लावून जिनें तुझ्या नाशार्थ ते स्तन बालपणीं तुझ्या मुखांत घातले अशी जी पूतना; तिस हि मह्या सुखीं ठेविशी जशि देबकी,—तिळाहि महा सुखीं,—महा सुख—कैवल्य—मोक्ष—सायुज्यता मुक्ति तींत ठेविशी—ठेविता झालास जशि देबकी—जशी

१ स्तनाचें स्थौन्य आणि वर्तुलाकार दाखविण्याकरिता त्यास कलशःची, कुंभाची अथवा कमँडलूची उपमा देण्याचा प्रचार या देशांतील कवीमध्ये फार आढळतो. शृंगार-शतकांत भर्तृहरीनें म्हटलें आहे;

सदायोगाभ्यासव्यसनवशयोरात्ममनसो—।

रविच्छिन्नामैत्रीस्फुरतियमिनस्तस्यकिमुतैः ॥

प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वकविधुभिः ।

सनिश्वासामोदैःसकुचकलशाश्लेषसुरतैः ॥ ९९ ॥

२ येथे देबकी या शब्दांत ‘ववयोः सावर्ण्य’ या नियमावरून घ च्या स्थानीं व मानिला असता वरील चरणांतील शेवटल्या चार वर्णांचा प्रास साधून वर्णव्यत्यरूप दोष येत नाही. त्यांत आणखी कृष्णाच्या बालपणीचे लीलास्थान जें गोकुल वृन्दावन त्या मोठ्या प्रांतांत तर देबकी असेच म्हणतात, देबकी कोणी म्हणत नाही.

रलयोर्डल्योथैवशषयोर्बवयोस्तथा ।

वदत्येषांचसावर्ण्यमलंकारविदोजनाः

देवकी ठेविली तशी; सारांश, जें कैवल्यसुख साक्षात् जननी देवकीस दिलें तेच सुख कपटानें दाई होऊन तुझ्या नाशास प्रवृत्त झाळी जी पूतना तीसहि दिलें. यांत भगवंताचे अत्यंत दयालुत्व प्रकट होऊन ह्वेषबुद्ध्याभावहि ध्वनित होतो.^१ आणखी कवि म्हणतात तत्सुखे पशुपदार जननी कशा न होति,—तत्सुखे-त्या कैवल्य-सुखानें-अर्थात् त्वां दिलेह्या कैवल्यसुखानें पशुपदार,-पशुप-पशु पाळणारे-गोप-सुखानें गौळी यांच्या-दार-स्निया-अर्थात् गोपी गोकुळांत जननी आया-अर्थात् तुझ्या आया कशा न होति,—अर्थात् होतीलच होतील; आणि गाई लया न पावतिल,—गाई-त्या गोकुळांतल्या गाई लया-मोक्षास न पावतिल-कशा न पावतील ? अर्थात् पूर्वसंबंधानें पावतीलच पावतील असा अर्थ; सारांश, नंद-यशोदा आणि वसुदेव-देवकी यांस जसें कैवल्यसुख त्वां दिलें, त्याचप्रमाणे सर्व गोकुळाचाहि त्वां उद्धार केला, तेव्हां त्यांतील यशोदेप्रमाणे तुझ्ये लालनपालन करणाऱ्या गौळणी तुझ्या जननी कशा न म्हणाऱ्या, आणि पशु गाईहि सद्रृतीस गेल्या नाहींत असें तरी कसें म्हणावें; सारांश, सर्व प्राण्यांसहवर्तमान ब्रजवासी जन त्वां सद्रृतीस नेले;^२ मग कोण या कृति न गाईल,—कोण या तुझ्या अशा पुण्य कृति-चरितें गाणार नाहींत ? अर्थात् सर्व जन हीं तुझीं अशीं यशस्वी चरितें गातील यांत संशय नाहीं.

१. पहा टीप १, पृ० २०४.

२. याप्रमाणे भागवतांत सर्व ब्रजवासी प्राण्याचे भाग्य वर्णिले आहे;

अहोऽतिधन्याब्रजगोरमण्यः ।

स्तन्यामृतं पीतमतीवतेमुदा ॥

यासाविभोवत्सतरात्मजात्मना ।

यत्तस्येऽयापिनचालमध्वराः ॥ ३१ ॥

अहोभाग्यमहोभाग्यं नंदगोपब्रजौ कसाम् ।

यन्मित्रं परमानंदं पूर्णब्रह्मसनातनम् ॥ ३२ ॥

भाग०, स्क० १०, अ० १४.

अशीतरिकृतज्ञताहरितुइयाचठार्योअगा ।

सख्याअणुचिमानिशीकहनिसुप्रसादाअगा ॥

भुलेसुकविवाग्वधूतवगुणाअनध्यानिगा ।

महणेलजनकोणकीयशापुनःपुन्हातेनगा ॥ ९९ ॥

मागील केकेत पशुसुद्धां सर्व व्रजवासी जनाचा भगवंतानें उद्धार केला म्हणून सांगितले, ती भगवत्कीर्ति वर्णित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—अगा हरि अशी तरि कृतज्ञता तुइयाच ठार्यो, सख्या सुप्रसादा करुनि अगा अणुचि मानिशी; तव अनध्या गुणा नगा सुकविवाग्वधू भुले, ते यश पुनःपुन्हा कोण जन न गा म्हणेल कीं.

अगा हरि अशी तरि कृतज्ञता तुइयाच ठार्यो,—अगा हरि—हे हरि—हे मनमोहना अशी तरि कृतज्ञता, अशी—बालपणीं गोकुलांत तुझें पाळन झाले इतव्यावरून त्वां पशुसुद्धां सर्व गोकुल उद्धरिले अशी तरी तुझी कृतज्ञता—प्रत्युपकार करण्याची बुद्धि तुइयाच ठार्यो—तुइयांतच आढळते; अर्थात् तुजशिवाय इतर कोणाच्यानें असा प्रत्युपकार करवणार नाहीं; कांकीं सख्या सुप्रसादा करुनि अगा अणुचि मानिशी,—हे सख्या—हे प्राणवलभा सुप्रसादा करुनि—सुप्रसादाला करुन—मोठा प्रसाद करुन—अर्थात् आश्रितांच्या इच्छेपेक्षां त्यांस अधिक देऊन अगा—पर्वताला अणुचि—अणूच—यक्तिक्चित् रजःकणच मानिशी—मानितोस॑; सारांश, आपल्या भक्तांवर पर्वताइतका मोठा उपकार करुन म्यां कांहींच केले नाहीं असें आणखी मानितोस. हा तुझा असा अपूर्व गुण पाहून—तव अनध्या गुणा नगा सुकविवाग्वधू भुले,—तव—तुइया अनध्या. गुणा नगा,—अनध्या—अमूल्य—अमोलिक अशा गणा—गुणरूप अथवा गुण हाच कोणी त्या नगा—अलंकाराला, सुकविवाग्वधू—सुकवि—रसज्ज कवि—व्यासवाल्मीकादि भगवद्गुणवर्णनपरसत्काव्यकर्ते अथवा ज्ञाते

१ येथे ‘अणुचि मानिशी करुनि मुप्रसादा अगा’ अशी वाक्यरचना करून कर्त्या योजना केली असतां ती थोडो अपूर्व अशा दोईल. ‘सुप्रसादा अगा’ या शब्दांत उपमानोपमेयसंबंध दिसतो, विशेषणविशेष्यभावसंबंध दिसत नाही; असे असतां ‘सुप्रसादा’ या विशेष्यवाचक शब्दाचे विशेषणाप्रमाणे सामान्यरूप केले आहे, किंवा सभक्तिक रूप केले आहे, हे व्याकरण नियमास विरुद्ध. म्हणून सुप्रसाद हें करून या धातुसाधिताचे कर्म करून, अगा हें मानिशी या कियापदाचे कर्म करावे म्हणजे या विरोधाचा परिहार होतो. ‘तुम्ही माझ्या पर्णकुटीत येऊन माझ्या झोपडीस राजमंदिराची शोभा आणिली,’ या वाक्याप्रमाणे हें वाक्य जाणावे.

त्यांची-वारवधू,-वाक्-वाणि तद्रूपा जी-वधू-नवरी-भुले-भुलते-मोहित होते;
 अर्थात् या तुळ्या अशा अपूर्व गुणाला सुकवि जे व्यासवाल्मीकीकादि त्यांची वाणि
 मोहित होते; म्हणून तें यश पुनःपुन्हा कोण जन न गा म्हणेल कर्ह,—तें
 यश-तें सुकवीच्या वाणीस भुलविणारें यश-तुळ्यी कीर्ति पुनःपुन्हा-वारंवार कोण
 जन न गा-गाऊं नको म्हणेल कर्ह—म्हणेल काय ? अर्थात् कोणी म्हणणार नाहीं; तें
 तुळ्य यश वारंवार गा असेंच म्हणेल. यांत तिसच्या चरणांत भगवद्गुणास अलंकाराची
 उपमा, आणि सुकवीच्या वाणीस वधूची उपमा, अभेदरूपानें दिली आहे म्हणून
 हा रूपक अलंकार होय.

तुम्हीबहुभलेमलाउमजहोयऐसेकथा ।
 कसारसिकतोपुन्हाजरिम्हणेलआलीकथा ॥
 प्रतिक्षणनवीचदेश्चिशुकाहिसंन्यासिया ।
 नमोहितिभवत्कथाअरसिकाअधन्यासिया ॥ १०० ॥

मागील केकेच्या शेवटीं कवीकीं भगवत्यशवर्णनाविषयीं आपली मनीषा इंगित केली, ती पूर्ण करण्याकरितां प्रार्थित होत्साते प्रथमतः पुढल्या चवदा केळांन ते भगवत्कथेची प्रशंसा करितात.

पदान्वयः—तुम्ही बहु भले मला उमज होय ऐसें कथा. पुन्हा कथा आली जरि म्हणेल तो रसिक कसा, संन्यासिया शुकाहि प्रतिक्षण नवीच रुचि दे, या अरसिका अधन्यासि भवत्कथा न मोहिति.

तुम्ही बहु भले मला उमज होय ऐसें कथा,—तुम्हीं बहु भले-तुम्हीं फार दयालु अहां या कारणास्तव मला उमज होय ऐसे—मला उमज होईल असे कथा—सांगा; अर्थात् तुमचे यश कसें वर्णावें तें मला शिकवा. कदाचित् तुम्हीं म्हणाल कीं, इतके वर्णन केले आतां आणखी माझें काय वर्णन करितोस तर पुन्हा कथा आली जरि म्हणेल तो रसिक कसा,—पुन्हा कथा आली—एकदां वर्णिलेले तुमचे चरित्रकथन मात्क्यानें करणे आले असे—जरि—जर म्हणेल—कोणी म्हणेल तर तो रसिक कसा—तर तो रसिक—रसज्ज, कसा—कसा म्हणावा; अर्थात् त्यास रसिक म्हणून नये; सारांश, जो अरसिक असेल तोच असे म्हणेल कीं, एकदां वर्णिलेली भगवत्कथा पुनः वर्णन करणे आली; कारण तुमची कथा अशी रसभरित आहे कीं—संन्यासिया शुकाहि प्रतिक्षण नवीच रुचि दे,—संन्यासिया—सर्वसंगपरित्यागी अशा शुकाहि—शक—व्यासपुत्र मुनीलाहि प्रतिक्षणक्षणोक्षणीं नवीच रुचि दे—नवीच रुचि देती शाळी;^१ अर्थात् संन्याशा शुकाला जिने मोहिले भग इतरांस मोहील यांत आश्रय काय ? परंतु या अरसिका अधन्यासि भवत्कथा न मोहिति.—या अरसिका—हा जो तुझी कथा पुनः आली म्हणणारा अशा अररिका—त्वत्कथारसानभिज्ञा—तुझ्या कथेची गोडी ज्यास लागत नाहीं अशा अधन्यासि—अधन्याला—करंट्याला भवत्कथा—तुझी कथा न मोहिति—मोहीत नाहीं—त्याचे दुष्ट अंतःकरण वश करीत नाहीं; सारांश, जो रसिक आणि ज्ञानी आहे त्याला तुझे गुणानुवाद वारंवार वर्णावेसे वाटतात, परंतु जो अरसिक दुर्बृत आणि हतभाग्य आहे त्यास मात्र ते रुचत नाहींत, असा येथील भावार्थ जाणावा.

१ भागवतांतहि भगवत्कथा प्रतिपदा नवी नवी रुच दंते म्हणून वर्णिले आहे—
 वयंतु न च तृप्याम उत्तमश्लोकविक्रमे ।
 यच्छृष्टवतां रसज्ञानां स्वादुस्वादुपदेपदे ॥

कथाश्रवणचत्वरींजरिपुनःपुन्हायेरते ।

महारसिकतद्रसींविटतिषेकतांयेरते ॥

विलोकुनिविलासिनीजनपुनःपुन्हाकामुका ।

करीवशनब्बेबुद्धाविवशघेइनाकामुका ॥ १०१ ॥

भगवत्कथेची प्रशंसा पुढे चालू.

पदान्वयः—कथा श्रवणचत्वरीं जरि पुनःपुन्हा ये, महा रसिक तद्रसीं रते, येर ते ऐकतां विटति; विलासिनी जन कामुका पुनःपुन्हा विलोकुनि वश करी, मुका का घेइना बुद्धा विवश नव्हे.

कथा श्रवणचत्वरीं जरि पुनःपुन्हा ये,—कथा—अर्थात् भगवत्कथा श्रवण-चत्वरीं,—श्रवण-कर्ण तद्रूप-चत्वर-अंगणे स्याच्या ठार्यीं,—कणांगर्णीं—अर्थात् कर्णप्रदे-शाच्या ठार्यीं, जरि—यद्यपि पुनःपुनः ये—आली; सारांश, भगवत्कथा जरी वारंवार श्रवणविषय झाली; तथापि महा रसिक तद्रसीं रते,—महा रसिक—मोठा रसज्ञ परमार्थजिज्ञासु, अर्थातरीं शृंगारादिरसज्ञ, तद्रसीं—त्या भगवत्कथेच्या रसीं—त्या कथेच्या काळण्यादि रसांत, अर्थातरीं शृंगारादि रसांत, रते—रवतो—त्या कथा-रसाची हचि अनुभवितो, अर्थातरीं रमतो—शृंगारादि रसांत रममाण होतो; परंतु येर ते ऐकतां विटति:—येर तदितर-दुसरे—अर्थात् दुर्वृत्त-पापीजन, अर्थातरीं शृंगारादिरसानभिज्ञ—अरसिक जे—ते ऐकतां—ती भगवत्कथा ऐकल्यानें विटति—विटतात—कंटाळतात; यास दृष्टांत विलासिनीजन कामुका पुनः पुन्हा विलोकुनि वश करी,—विलासिनीजन—शृंगारादिरसानभिज्ञा नायिका कामुका—कामी—आपल्या ठार्यीं ज्याचा अत्यंत अभिलाष आहे अशा नायकाला पुनः पुनः विलोकुनि—पाहून—अर्थात् चोर दृष्टीनें अवलोकन करून वश करी—वश करून घेते—मोहित करून आपलासा करिते; परंतु मुका का घेइना,—मुका का घेइना—चुंबन कांकरीना—अर्थात् जरी चुंबनादि हावभाव केले तथापि बुद्धा विवश नव्हे,—बुद्धा—षंड विवश—विशेषेकरून वश—अर्थात् जसा पाहिजे तसा वश होत नाहीं; अर्थात् षंडानें जरी चुंबन केलें तरी तो विलासिनी जनास वश होण्यास समर्थ होत नाहीं. या दृष्टांताचे तात्पर्य हेच कीं, षंडानें चुंबन जरी केलें तरी चतुर खीस जसा त्याच्यानें संतोष करवत नाहीं, तशी अरसिक अश्रद्धालु पुरुषानें भगवत्कथेस जरी लोकस्फिती—करितां मान ढोलविली तरी तिची वास्तविक हचि त्यास न लागून ती त्यास आलहाद—

१ गृहावप्रहणीदेहल्यंगमंचत्वराजिरे.

कारक होत नाहीं. या केकेत कथा या उपमेयाचें आणि विलासिनी नायिका या उपमानाचें, श्रवणविषय होणे, आणि चत्वरीं आविर्भूत होणे, इत्यादि धर्मांचा बिंबप्रतिबिंबभाव फार सुंदर रीतीने दाखविला आहे, म्हणून हा दृष्टांत अलंकार होय. तसेच चत्वरीं पुनःपुन येण्याने भगवत्कथेच्या पुनःपुन वर्णनाचें अर्वरुचिप्रद-स्वहि ध्वनित होते.

यद्यपि येथे भगवत्कथेस विलासिनीची उपमा देऊन पुनःपुनः चत्वरागमनादिधर्मेकरून उपमानोपमेयाचें साधर्म्य वर्णन केले आहे तें कित्येक रसिकांस अप्रशस्त द्विसेल. तथापि एतदेशीय कविरुच्यानुरूप ही केका मोठी सरस म्हटली पाहिजे.

कथा सुपुरुषा तुझी वश तशी करी राधिका ।
जशी तु ज़िला स्वयें महणसि तंशी राधिका ॥
तिचें नघडतां रमा हृदय वल्लभा सेवन ।
प्रभो तु ज़िला सेवन मतिसि गे हमा सेवन ॥ १०२ ॥

सत्पुरुषासच भगवत्कथा वश करिते महणन मागील केकेत सांगितले, परंतु कशी वश करिते हैं येथे सदृष्टांत कवि सांगतात.

पदान्वयः—तुझी कथा सुपुरुषा तशी वश करी, जशी राधिका तुज, ज़िला तं स्वयें शरीराधिका महणसि, प्रभो रमा हृदय वल्लभा तिचें सेवन न घडतां जसें तुज तसे मतिसि गे ह वन भासे.

तुझी कथा सुपुरुषा तशी वश करी,—कवि भगवंतास महणतात् तुझी कथा, सुपुरुषा—सत्पुरुषाला—साधुजनाला तशी वश करी—त्या प्रकारे वश—स्वस-ताक—आपलासा, करिते; कोणत्या प्रकारे पुसशील तर जशी राधिका तुज,—ज्या प्रकारे राधिका-बजवासी राधा नामे गोपी तुज—तुला—अर्थात् तुला वश करिती झाली; ती कोण कशी राधिका पुसशील तर ज़िला तं स्वयें शरीराधिका महणसि,—ज़िला—ज्या राधिकेला, तं स्वयें—तं स्वतः शरीराधिका,—शरीर अर्थात् स्वशरीर—आपला देह त्याहून—अधिका—अर्थात् अधिक प्रिय अशी महणसि—महणत होतास; सारांश, ज्या राधिकेला तु आपल्या शरीराहूनहि अधिक प्रिय मानीत होतास तिनें तुला जसें वश केले, तसें तुझी कथा तुझ्या भक्तांस वश करिते; तिनें मला कसें वश केले महणून आणखी जर पुसशील तर एक प्रभो रमा हृदय वल्लभा तिचें सेवन न घडतां जसें तुज तसे मतिसि गे ह वन भासे,—प्रभो—हे महाराज, रमा हृदय वल्लभा—हे रमा हृदय वल्लभा रमा हृदय वल्लभा,—रमा—लक्ष्मी तिचें हृदय—अंतःकरण त्यास वल्लभ—प्रिय—अर्थात् हे लक्ष्मीप्रिया, या दोन संबोधनांही करून कवीने भगवंताचे सर्वेश्वर्य सुचविले, अर्थात् असा तं सर्वेश्वर्यान् प्रभु असतां तिचें त्या राधिकेचे सेवन—संतोषीकरण न घडतां—अर्थात् तुला घडले नसतां जसें तुज—जसें तुला तसें मतिसि—या माझ्या अथवा तुझ्या भक्तजनाच्या बुद्धीस—मनास गे ह—घर वन—अरण्य भासे—भासते; सारांश, त्या राधिकेचा मनसंतोष ज्या दिवशीं तुजकडून घडत नसे त्या दिवशीं तुला आपले घर अरण्यासारखे विजन अथवा शोकास्पद होत असे; तसें त्वत्कथावर्णन ज्या काळीं सत्पुरुषांपासून होत नाहीं, त्या काळीं त्यांनाहि आपली मति अरण्यासारखी शून्यवत् भासते; अर्थात् आपल्या मतीचा कांहीं सदृश्य झाला नाहीं असें वाटून ती त्यांची मति त्यांच्या शोकास कारणभूत होते; असा येथील कविहृत भावार्थ जाणावा.

^१ गृहं हो दवसि तं वेशन सद्यनिकं ननम्—

कथाभुवनमोहिनीअशिनमोहिनोहोयती ।
हरोअसुरधीहिणेभुलविलेकितीहोयती ॥
नव्हेनम्हणवेअसोजरिविमोहिलादक्षहा ।
प्रियाबसविलीशिरीमुनिपर्थीकसादक्षहा ॥ १०३॥

पुनः भगवत्कथेचे मोहकत्व कवि वर्णितात.

पदान्वयः—कथा भुवनमोहिनी, अशी ती मोहिनी न होय, असुरधी हरो, हिणें कितीहो यती भुलविले, जरि दक्षहा विमोहिला असो, नव्हे न म्हणवे; शिरीं प्रिया बसविली, हा मुनिपर्थी कसा दक्ष.

पुनः कवि म्हणतात् कथा भुवनमोहिनी,—कथा—भगवत्कथा—भगवद्गीर्ण—नरूप कथा भुवनमोहिनी,—भुवन—अर्थात् त्रिभुवन त्यास—मोहिनो—मोहित करणारी—त्रिभुवनास भुलविणारी—सारांश, सर्वं त्रिभुवनाची मति गुंग करणारी अशी होय; अशी ती मोहिनी न होय,—अशी—अशा प्रकारची भुलविणारी ती मोहिनी—ती प्रसिद्ध समुद्रमंथनसमर्थी अमृताचे परिवेषण करणारी मोहिनी न होय—नव्हती; कदाचित् आपण म्हणाल कीं, त्या मोहिनीनें तर सर्वं दैत्यांस भुलविले, त्यास—असुरधी हरो,—असुरधी,—असुर—दैत्य त्यांची—धी—मति हरो—हरण करो—तिने दैत्यांची मति हरण केली तर करो; परंतु—हिणें कितीहो यती भुलविले,—हिणें—या भगवत्कथेने कितीहो यती—संन्यासी—योगी भुलविले; अर्थात् असंख्य यती भुलविले; तेब्हां त्या मोहिनीपेक्षां ही कथा भुवनमोहिनी खरी असा येथील भावार्थ. कदाचित् आणखी आपण म्हणाल कीं, त्या मोहिनीनें सर्वं योगिजनांत श्रेष्ठ जो महादेव त्यासहि मोहिले त्यास—जरि दक्षहा विमोहिला असो, नव्हे न म्हणवे;—जरि—यद्यपि दक्षहा—दक्षाचा नाश करणारा—महादेव—अर्थात् महायोगी—राज विमोहिला—या मोहिनीने भुलविला—फार गुंग केला, असो—ही गोष्ट असो—तिने भुलविला तर भुलवो, नव्हे न म्हणवे—नाहीं भुलविला असे म्हणवत नाहीं; परंतु—शिरीं प्रिया बसविली,—शिरीं—आपल्या माथ्यावर—अर्थात् आपल्या जटाजूटांत प्रिया—वळुभा—अर्थसंदर्भेकरून गंगा बसविली—अर्थात् दडविली; हा मुनिपर्थी कसा दक्ष,—हा—असा हा महादेव योगिराज मुनिपर्थी—मुनीच्या मागांत—अर्थात् मुनीच्या धमांत कसा दक्ष—कसा चतुर म्हणावा; सारांश, ज्याने स्वच्छीमत्सरभयास्तव दुसरी प्रिया आपल्या जटाजूटांत दडविलो त्या महादेवास महायोगी कसे म्हणावें; असे म्हणतांना विचार केला पाहिजे; म्हणून मोहिनीने महादेवास भुलविले यांत तिच्या मोहक गुणाचे मोठेसे वर्णन होत नाहीं; अतएव भगवत्कथाच विश्वमोहिनी खरी असा येथील भावार्थ जाणावा. यांत उपमेय जी भगवत्कथा तिचे, उपमान जी मोहिनी तिजपेक्षां मोहकत्वरूप गुणाचे आधिक्य चर्णिले आहे म्हणून हा व्यतिरेक अलंकार होय.

सुरासुरनरोरगां भुलवुनीकथानत्यजी ।

नभेदकरिपंकिचाअमृतपाजितीसत्यजी ॥

तिणेऽजरिसुधारसस्वरतमानसापाजिला ।

वधीअमृतघोटितांद्रचनयेचिबापाजिला ॥ १०४ ॥

पुनरपि भगवत्कथा आणि मोहिनी यांची तुलना करित होत्साते कवि भगवत्कथेची प्रशंसा वर्णितात.

पदान्वयः—कथा सुरासुरनरोरगां भुलवुनी न त्यजी, पंकिचा भेद न करि, जी सत्य अमृत पाजिती; जरि तिणे स्वरतमानसा सुधारल पाजिला, अमृत घोटितां वधी, वापा जिला द्रव नयेचि.

कथा सुरासुरनरोरगां भुलवुनी न त्यजी,—कथा—अर्थात् भगवत्कथा सरासुरनरोरगां,—सुर-देव असुर-देत्य नर-मनुष्य आणि उरग-सर्प यांस, भुलवुनी—मोहित करून, न त्यजी—त्याग करीत नाहीं—अर्थात् त्या सुरादिकांचा त्याग करीत नाहीं; सारांश, जसा मोहिनीने आपले कार्य साधून त्यांचा त्याग केला तसा ही तुझी कथा भगवद्गत्कांचा त्याग करीत नाहीं; पंकिचा भेद न करि—तिच्या प्रमाणे देवांस अमृत पाजावे आणि दैत्यांस मद्य पाजावे असाही भगवत्कथा पंक्ति-भेद करीत नाहीं; परंतु उलटी-जी सत्य अमृत पाजिती,—जी—भगवत्कथा सत्य-निःसंशयेकरून अमृतच पाजिती; त्या मोहिनीने जसे दैत्यांस अमृत दाखवून मद्य पाजिले तसेही करीत नाहीं, सर्वांस अमृतच पाजिले असा अर्थ; अथवा ‘सत्य’ हे क्रियाविशेषण न करितां पृष्ठल्या ‘अमृत’ या शब्दाचे विशेषण करावे;—सत्य जे अमृत-स्फरे जे अमृत-म्हणजे मोक्ष-कैवल्यसुख ते देते; देवांचे जे पानीय अमृत त्याच्या ठार्या कैवल्यसुखदातृत्व धर्म नाहीं, ते प्राशन करणाऱ्या देवांचाहि महाप्रलयां नाश सांगितला आहे; परंतु सायुज्यतामुक्ति ज्यांस प्राप्त झाली त्यांचा नाश कोठेहि सांगितला नाहीं, म्हणून ही भगवत्कथा सत्य जे अमृत-कैवल्य सुख ते देते, असा येथे ध्वनितार्थ होतो. कदाचित् येथे कोणी भाशांका घेईल कीं,

१ सर्वेदर्थलहरीत आचार्यानीं देवीच्या वर्णनांत याप्रमाणे ब्रह्मदिदेवांचा महाप्रलयां नाश वर्णिला आहे;—

विरिचिः पंचत्वं व्रजतिहरिरामोतिविरितिः ।

विनाशं कीनाशोभजतिधनदायातिनिधनं ॥

वितं द्रामाहेद्रीविततिरपिसन्मीलतिदशां ।

महासंदारेऽस्मिन् विद्वतिसतिलत्पतिरसौ ॥ २६ ॥

मोहिनीनें हि आपल्यावर ज्यांनीं विश्वास ठेविला अशांस अमृत पाजिले, त्यास-
जरि तिणे स्वरतमानसा सुधारस पाजिला,—जरी त्या मोहिनीने स्वरत-
मानसा,—आपल्या ठारीं रत-आसक्त आहे मानस-मन-अंतःकरण ज्यांचे—अर्थात्
आपल्यास ही अमृत पाजील असा ज्यांस भरंवसा होता असे जे राहु आणि केतु
त्यांस सुधारस—अमृतरस पाजिला तरी अमृत घोटिटां वधी,—अमृत
घोटिटां—अमृताचा घोट घेत असतांना वधी—वध करिती झार्ला; आणि इतके करू-
नहि बापा जिला द्रव नयेचि,—बापा—हे तात—हे दयानिधे, जिला—ज्या
मोहिनीला द्रव—ओलावा—अर्थात् जिच्या हृदयास दयेचा ओलावा नयेचि—आला
नाहींच; सारांश, इतके विश्वासघातकाचे कर्म केले असतांहि जिला दयेचा लेशहि
आला नाहीं; तेब्हां अशा गुणांनीं विशिष्ट जी मोहिनी तिची तद्विपरीतगुणांनीं
विशिष्ट अशा कथेशीं तुलना करणे अनुचित असा येथील भावार्थ जाणावा.

अभीष्टवरितातजेतवकथेसिविश्वासती ।
भलीअसुरवंचनीश्रुतअसेचिविश्वासती ॥
कथाकशिसखीतिचीठकवुनीहरीसंचितें ।
तरीअमृतदेअसेंसदयदाखबीवंचितें ॥ १०५ ॥

मोहिनीप्रमाणे भगवत्कथाहि ठकविते, परंतु तिच्या आणि इच्या ठकविष्णात महावंतर आहे, तो भेदप्रकार येथें कवि वर्णितात.

पदान्वयः—जे तव कथेसि विश्वासती, अभीष्ट वरितात; ती असुरवंचनीं भली विश्वास श्रुत असेचि; कथा तिची सखी कशि, ठकवुनी संचितें हरी, तरी अमृत दे, सदय वंचितें असें दाखबी.

जे तव कथेसि विश्वासती,—कवि भगवंतास म्हणतात—जे तुइया कथेला विश्वासतात—अर्थात् जे तुइया कथेवर विश्वास ठेवितात—तुझी कथा पापापासून मुक्त करून आमचा उद्धार करील अशी ज्यांची श्रद्धा आहे; ते—अभीष्ट वरितात;—अभीष्ट—इच्छित मनोरथ—मनकामना—स्वकल्याणरूप अर्थ वरितात—प्राप्त करून घेतात—अर्थात् ते आपले कल्याण करून घेतात; ती असुरवंचनीं भली विश्वास श्रुत असेचि;—ती—ती मोहिनी तर—असुरवंचनीं—दैत्यांस ठकविष्णात भली—पक्की—चतुर—कुशल अशी—विश्वास—सर्व जगास श्रुत असेचि—माहीत आहेच; मग—कथा तिची सखी कशि,—कथा—भगवद्गुणवर्णनरूप कथा तिची—त्या मोहिनीची सखी कशि—मैत्रीण कशी म्हणावी? अर्थात् म्हणतां येत नाहीं; सारांश, त्या दोर्बांची सारखी तुलना होत नाहीं; कारण—ठकवूनि संचितें हरी—ही भगवत्कथा—ठकवुनी—ठकवून—अर्थात् जे तिजवर विश्वास ठेवितात त्यांस ठकवून संचितें—पूर्वजन्मार्जित संसुतिहेतुक कर्मकळे,—अर्थात् जन्मांतर देणारीं त्यांचीं कर्मे हरी—हरण करिते—अर्थात् त्या कर्माचा नाश करिते—सारांश, त्यांस संसारदुःखापासून सोडविते; तरी अमृत दे,—तरी—याप्रमाणे ठकवूनहि अमृत दे—मोक्ष देते; अर्थात् त्या मोहिनीं ठकवून मध्य अथवा विष दिलें, परंतु ही तुझी कथा ठकवून अमृत देते.^१ येथें अमृत शब्दावर कवीचा कटाक्ष आहे. याच अर्थाचे समर्थन करित

^१ तुकोबाहि असेच म्हणतात की, वेदांनाहि जे गम्य नाही ते मोक्षदायक आमङ्गान भगवद्गुणाच्या गायनाने प्राप्त होते.

सुरवरांचितनी मुनीवरांध्यानी ।
आकारनिर्गुणी तोचीअसे ॥
तुकाम्हणेनाही श्रुतीआतुडले ।
आम्हांसांपडले गीतगाता ॥

होत्साते कवि म्हणतात् सदय वंचितें असें दाखवी,—सदय-दयावंत-जो दयाळू पुरुष आहे तो वंचितें—ठकविण्यानेंहि असें—याच प्रकारचे कल्याण दाखवितो; सारांश, जशी दयालु आई ठकवूनहि मुळांस खाऊंत औपध देऊन त्यांचे कल्याण करिते, तद्रूप तुझी कथा श्रद्धालु जनांस ठकवून, त्यांचीं संचिते हरण करूनहि अमृत पाजिते. येथें मोहिनीनें ठकवून दैत्यांस विष पाजिलें, आणि कथेने ठकवून भक्तजनांचीं संचिते दूर करून त्यांस अमृत पाजिलें, म्हणून उपमानापेक्षां उपमेयाचे आधिक्य वर्णित होते यास्तव हा व्यतिरेक अलंकार होय. तात्पर्य हेच कीं, मोहिनी पक्षां भगवत्कथा अधिक दयालु होय.

कराश्रवणएवदेअपटुलोकहांसामला ।

अहोजरिगिळावयाप्रियकुमारघेसोमला ॥

तयासिठकबूनिदेवहुतशर्करामायजी ।

तिलास्वशिशुवंचनेअदयताशिवेकायजी ॥ १०६ ॥

मागील केकेत वंचकास कवीने सदय म्हट्टें, स्यास वंचक सदय कसा या
मासांकेवें येथें दृष्टांतेंकरून ते समाधान करितात.

पदान्वयः—अपटु लोक मला हांसो, एवदें श्रवण करा, अहो प्रिय कुमार
गिळावया जरि सोमला घे, जी माय तयासि ठकबूनि बहुत शर्करा दे, तिला स्वशि-
शुवंचनें अदयता शिवे कायजी.

अपटु लोक मला हांसो,—मागल्या केकेत वंचकास दयालु असें जें म्यां
म्हट्टें स्यावरून अपटु लोक, अपटु-भकुशल-चातुर्यहीन-अर्थात् जडबुद्दीचा
लोक-जन मला हांसो-कवि म्हणतात मला हांसला तर हांसो; परंतु एवदें
श्रवण करा,—कवि भगवंतास म्हणतात तुम्हीं एवदें श्रवण करा—मीं पुढें म्हणतों
इतके तर ऐका; अहो प्रिय कुमार गिळावया जरि सोमला घे,—अहो
एका लाढक्या लहान मुलाने नकळत गिळण्याकरितां खाऊ म्हणून जर सोमल
हातांत घेतला; आणि असें पाहून जी माय तयासि ठकबूनि बहुत
शर्करा दे,—जी आई स्या मुलाला ठकबूनि-मुला तो खाऊ नाहीं, हा माझ्या
हातांत खाऊ आहे म्हणून ठकबून बहुत-पुष्कळ-त्याला पाहिजे तितकी शर्करा-
सावर, दे-देते-देऊ लागली; तर तिला स्वशिशुवंचनें अदयता शिवे
कायजी,—तिला-अशा ठकविणाऱ्या आईला स्वशिशुवंचनें,—स्वशिशु-भापला
मुळगा त्यास वंचनें-ठकविण्यानें अदयता-निर्दयपणा शिवे कायजी,—शिवतो
कायहो-अर्थात् तिला निर्दयपणाचा दोष लागत नाहीं—अशा आईला कोणी निर्दय
म्हणणार नाहीं—सदयच म्हणेल; म्हणून भगवत्कथेने जरि ठकबून भक्तजनांचीं संचितें
हरण केलीं, आणि ठकबून जरी अमृत दिलें, तरी तो तिचा महदुपकारच असा पूर्व
केकेशीं अर्थाचा संबंध जाणावा. हा दृष्टांत अलंकार होय.

महणोनिबहुमोहिनीहुनिभलीकथाहेतुजी ।

अभीष्टफलद्यावयानतमनोरथाहेतुजी ॥

महणालजरिमीचत्याविषमकायदोघींतरे ।

जसाजनसितासिताभिधनदीसदोघींतरे ॥ १०७ ॥

वरह्या केकांत मोहिनी आणि भगवत्कथा यांच्या पृथग्वर्णनेकरून भगवत्स्व. रूपाहून या दोघींची स्वरूपभिज्ञता इंगित होते, त्या भिज्ञतारोप दोषाचा परिहार करण्याकरितां येथे कवि महणतात.

पदान्वयः—महणोनि मोहिनीहुनि हे तुजी कथा बहु भली, जी नतमनोरथ/ अभीष्ट फल द्यावया हेतु, जरि महणाल मीच त्या दोघींत कायरे विषम, सितासिताभिधनदीसदोघी जसा जन तरे.

महणोनि मोहिनीहुनि हे तुजी' कथा बहु भली,—महणोनि-मागील केकांत सांगितल्या कारणावरून मोहिनीयेक्षां ही तुझी कथा बहु भली-फार चांगडी-अस्यंत दयालु होय; कांकीं-जी नतमनोरथा अभीष्ट फल द्यावया हेतु,—जी-तुझी कथा नतमनोरथा,—नत-नन्द्र-अर्थात् तुइया पदाच्या ठारीं जे नन्द्र-महणजे भक्त त्यांचे-मनोरथ-इच्छा तीस, अभीष्ट-इच्छिलेलें—वांचिष्ठत फल-अर्थ द्यावया-द्याया कारणे हेतु—कारणभूत आहे; अर्थात् तुइया भक्तांस वांचिष्ठतार्थ देऊन त्यांचे मनोरथ पूर्ण करण्यास कारणभूत होय. कवि येथे आक्षेप घेऊन भगवंतास महणतार-जरि महणाल मीच त्या दोघींत कायरे विषम,—जर कदाचित् तुम्हीं येथे महणाल कीं, मीच त्या,—मीच त्या—मोहिनी आणि मत्कथा—अर्थात् मोहिनी तरी मीच आणि मत्कथा तरी मीच, दोघींत—मोहिनी आणि मत्कथा या दोघींत कायरे विषम—भिज्ञ तें काय-अर्थात् कांहीं भिज्ञ नाहीं; अथवा, मीच त्या दोघींत,—त्या दोघींत अर्थात् यमुनेत आणि मत्कथेत मीच नांदतों; सारांश, त्वां मत्कथा आणि मोहिनी यांची तुलना करण्याकरितां वर जें इतके त्यांचे पृथग्वर्णन केळे तें व्यर्थ, त्या दोघी एकच, कारण त्या माझें स्वरूपच होत, महणून त्यांचे वर्णन मद्वर्णनाहून भिज्ञ आहे असें त्वां कदापि समजू नये; यास दृष्टात्-सितासिताभिधनदीसदोघीं जसा जन तरे,—सितासिताभिधनदीसदोघीं,—सित-शुभ्र असित-कृष्ण-शेत आणि कृष्ण आहे-अभिधा-नाम उया नदीसदोघीचे त्यांत,—

१ येथे प्रासाकरितां कवींनी झाच्यास्थानी एकांशी सवर्ण जो ज त्याचा आदेश करून तुजी असें रूप योजिले आहे, यांत कवींच्या निरंकृशत्वामुळे फारसा दोष येत नाही.

मर्यादा गंगा आणि यमुना^१ यांचा सदोष-चांगला ओष्ठ-अर्थात् पुण्य ओष्ठ त्यात, उत्तरा-ज्या प्रकारे जन-लोक तरे-तरतो; गंगेत स्नान केले तरी तरतो, आणि यमुनेत केले तरी तरतो; अथवा, येथे त्यांचा पृथक् पृथक् ओष्ठ न मानिता त्या दोर्बीचा दृक्षतारूप जो श्रिवेण्यात्मक ओष्ठ त्यांत तरतो; अर्थात् गंगा आणि यमुना या द्वयांकरूप जरी भिज्ञ नद्या दिसतात, तथापि मत्खवरूपदृष्ट्या त्या पुक्कच होत, वसा येथे मला कवीचा आशय दिसतो.

१. गंगेच्या उदकाचा वर्ण शुभ्र, आणि यमुनेच्या उदकाचा वर्ण कृष्ण, महणून हर्षत्र प्रसिद्ध आहे. ‘सिताऽसितेसरितेयत्रसंगते’ अशी कोठे श्रुतहि आढळते.

अहावहुविशुद्धहेप्रभुतवस्वरूपाहुनी ।
नभिज्ञतनुत्याभलेभजतिएकतापाहुनी ॥
परंतुवदतोजनानुभवनातलोपापगा ।
तशीनयमुनागमेजशिगमेनिलिपापगा ॥ १०८ ॥

मागल्या केकेत यमुनोपमा मोहिनी, आणि गंगोपमा भगवत्कथा, असा आपला भाव दाखवून त्या दोन्ही उमोपमेयांच्या युग्माची त्रिवेण्योपम भगवत्स्वरूपीं संगम करून एकताहि दर्शविली, परंतु येथे त्याविषयी आशंका घेत होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—अहा प्रभु, तव स्वरूपाहुनी त्या भिज्ञतनु न, भले एकता पाहुनी भजति, हें वहु विशुद्ध; परंतु जनानुभव वदतो, पाप नातलो गा; जशि निलिपापगा गमे तशी यमुना न गमे.

अहा प्रभु,—अहा—मोठे आश्रय ! प्रभु—हे प्रभो, तव स्वरूपाहुनी त्या भिज्ञतनु न, -तुइया स्वरूपाहुन त्या—गंगा आणि यमुना भिज्ञतनु—भिज्ञशरीरिणी न—नाहींत; अर्थात् तुइयाशीं एकरूपच आहेत; म्हणून—भले एकता पाहुनी भजति,—भले—विवेकी—ज्ञानी असे पुरुष एकता—ही त्यांची तुजरीं एकस्वरूपता पाहुनि—पाहुन—मनांत विवेक करून भजति—भजतात; अर्थात् तुझेंच स्वरूप त्या आहेत असे जाणून त्यांस भजतात; हें वहु विशुद्ध,—हें—हें त्यांचें भजणे—ही त्यांची भक्ति वहु विशुद्ध,—फार शुद्ध—फार निर्मल—सरल भावाची; यांत संशय नाहीं—परंतु जनानुभव वदतो,—परंतु—तथापि मी उगीच—जनानुभव—जन—असा विवेक यांस नाहीं असे इतर जन त्यांचा—अनुभव—ज्ञान—समजूत वदतो—सांगतों; यांत—पाप नातलो गा,—पाप—भेद पाहाणाच्या लोकांचा अनुभव सांगण्याचा दोष नातलो गा^१—न लागे हो—न प्राप्त होवो; कवि म्हणतात, मला मात्र असा भेदवर्णनाचा दोष न लागो; तो जनानुभव कोणता म्हणून पुसाल तर ऐका—जशि निलिपापगा गमे तशी यमुना न गमे,—ज्याप्रमाणे निलिपापगा,—निलिप^२—देवतत्संबंधिनी—आपगा—नदी, अर्थात् स्वधुंनी—भागीरथी—गमे—लोकांस आवडते—अथवा पुण्यनदी म्हणून लोक समजतात तशी—त्याप्रमाणे यमुना न गमे—यमुना आवडत नाहीं, अथवा पुण्यनदी म्हणून लोक समजत नाहींत. सारांश, असा जो लोकांचा यमुनेहून भागीरथीस अधिक पुण्यदी म्हणून समजण्याचा ओघ त्यास अनुसरून मीं वरल्या केकेत बोललों म्हणून मला दोष न लागो; वरकड गंगा आणि यमुना हीं दोन्हीं तुझींच स्वरूपे हें खरें; असा या केकेचा भावार्थ दिसतो.

१ हें भयप्रदर्शक अव्यय.

२ निलिपाः देवाः असे त्रिकांडशेष कोशांत प्रमाण आढळते. ‘तौलिपे संज्ञायाम्’ असे सूत्र आहे.

जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरींजिचेंनांदणे ।

जिच्याजलमळेतुलेनशरदिंदुचेंचांदणे ॥

प्रजाहरिहरा अशायदुदरीं अनेकाकवी ।

भिवोनम्हणतीलकांजशिसुधातशीकाकवी ॥ १०९ ॥

यमुनेहून भागीरथी अधिक पुण्यदायक नदी म्हणून लोक समजतात असें
मागल्या केकेत कवीनें विधान केलें स्थाचेंच ते येथें समर्थन करितात.

पदान्वयः—जिचें नांदणे जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं, जिच्या जलमळे शरदिं-
दुचेंचांदणे न तुळे, यदुदरीं हरिहरा अशा प्रजा अनेका; जशि सधा तशी काकवी
इवी कां भिवोन म्हणतील.

जिचें नांदणे जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं, -जिचें-ज्या भागीरथीचें नांदणे-
शहाणे-वास-नांदणूक जगद्गुरुमहेश्वरप्रभुशिरीं,—जगद्गुरु—सर्व जगाचा गुरु असा
जो महेश्वरप्रभू-शिवप्रभू-अर्थात् शिव त्याच्या-शिरीं-मस्तकाच्या ठारीं; आणि-
जिच्या जलमळे शरदिंदुचेंचांदणे न तुळे,—जिच्या-ज्या भागीरथीच्या
ज्ञानमळे,-जळमळ-जळसंबंधीं मळ स्थारीं, शरदिंदुचेंचांदणे,-शरदिंदुचें,-शर-
काळाच्या इंदूचें-चंद्राचें, चांदणे न तुळे-तुळत नाहीं; येथें शरत्काळाचें ग्रहण
चांदण्याच्या स्वच्छतेकरितां, अर्थात् शरत्काळाचें स्वच्छ चांदणेहि ज्या गंगेच्या
उदकाच्या मळाची बरोबरी करावयास समर्थ नाहीं, मग साक्षात् उदकाची कोठून,
इतके स्वच्छ आणि शुभ्र जिचें उदक; हा काव्यार्थापत्ति अलंकार दिसतो. आणि-
यदुदरीं हरिहरा अशा प्रजा अनेका,—यदुदरीं-जिच्या उदराच्या ठारीं—जिच्या
पोटांत हरिहरा अशा—हरिहरासारख्या-अर्थात् शिवविष्णूसारख्या महाप्रतापी प्रजा
अनेका-एक नाहीं-घहुतै; मग अशा भागीरथीची यमुनेशीं तुळना कशी करावी

१ अशाच अर्थानें जगन्नाथ रायजीनें गंगेचा महिमा वर्णिला आहे; स्वात सकल
सोकाषहित हे ब्रह्मांड जिच्या एका एका लहरीत लहानशा धलपीप्रमाणे लोटत चारले
आहे असा आपला आशय दाखविला आहे;—स्थाच लोकाच्या भाषांतरात वामन
म्हणतात;—

अहोहेब्रह्मांदाकृतिसकललोकांसहवरी ।

रुलेजेयेऊर्मीभ्रमविवशेतिंदुकपरी ॥

असातोहामृत्युंजयपृथुकपदींजडिनला ।

तुळाश्रीतोयौघप्रशमनकरूपापवहिला ॥ २० ॥

श्रीसाहे लीला

असा शेषार्थ येथे ध्वनित होतो. यास दृष्टांत-जशि सुधा तशी काकवी कवि कां भिवोन म्हणतील,—जशी सुधा-अमृत तशीच काकवी असें-कवि-ज्ञाते पुरुष कां भिऊन म्हणतील-अर्थात् भ्याले तरी सुधा आणि काकवी सारखी असें ज्ञाते पुरुष कदापि म्हणणार नाहींत; म्हणून—‘म्हणालजरिमीचत्याविषमकायदोषीं तरे’यांत तुमच्या आशंकेनेच जरी यमुना तुमचें स्वरूप आह म्हणून मागल्या केकेत म्यां भिऊन म्हटलें, तथापि मजपेक्षां धैर्यवान ज्ञाते पुरुष आहेत ते असें म्हणणार नाहींत; असा येथे ‘भिवोनि’ या पदावरून कवीचा बोलण्याचा कटाक्ष दिसतो.

श्रीसार्व सच्चरितः श्रीहेमादपूर्वतकृतः

अध्याय ५३ वा.

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

श्रीकुलदेवतायै नमः । श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ।

॥ श्रीसहूरुसार्वनाथाय नमः ॥

श्रीसार्व साक्षद्ब्रह्ममूर्ती । संतसग्राद् चक्रवर्ती ।
समर्थसहूरुदिगंतकीर्ती । बुद्धि स्फूर्तिप्रदायक ॥ १ ॥

अनन्यभावे त्यासी शरण । वंदं त्याचे पुण्य चरण ।
संसृतिभयाचे करी हरण । जन्मपरण चुकवी जो ॥ २ ॥

गताध्यार्थी दीधले वचन । ‘प्रथम करुनि सिंहावलोकन ।
नंतर अवतरणिका देऊन । ग्रंथ करीन संपूर्ण’ ॥ ३ ॥

पंतहेमाद ऐसे वदले । परी तैसे नाहीं घडले ।
अवतरणिकारूप सार काढिले । कीं राहिले विस्मृतीने ॥ ४ ॥

ज्ञाने आरंभावे ग्रंथलेखन । त्यानेच करावे ते पूर्ण ।
शेखीं अवतरणिका देऊन । ऐसे नियमन सर्वत्र ॥ ५ ॥

परी नियमा अपवाद असे । त्याचेच प्रत्यंतर येथे दिसै ॥
काहीं न होय स्वेच्छावशे । बलीयस मनोगत बाबोचे ॥ ६ ॥

हेमाद अवचित दिवंगत । दुःखित अवधियांचे चित्त ॥
 अवतरणिके बी न कळे मात । न सुचत कांहीं कोणाला ॥ ७ ॥
 आण्णासाहेबांचे दमर गहन । सायासें करून तत्संशोधन ॥
 त्यांचे चिरंजीव श्रीगजानन । जरूर तितुके मज देती ॥ ८ ॥
 आण्णासाहेब काटकसरी । व्यर्थ न जाऊ देती चिठोरी ॥
 काम करिती कलांकुसरीं । स्वभाव यापरी तयांचा ॥ ९ ॥
 लिहिती अध्याय चिठोन्यावरी । तींच देती मुद्राकाकरी ॥
 वाडगा खर्च खुपे अंतरीं । तयांची सरी न ये कवणा ॥ १० ॥
 निर्जीव वापुहीं तीं चिठोरीं । करुणा उपने तयांच्या अंतरीं ॥
 ही उद्धरतील कवणेपरी । संतकेसंरि सेवेवीण ॥ ११ ॥
 वाटे आलेंसे हेमाद जीवा । करिती चिठोन्यांचा मेलावा ॥
 तत्करवीं करविती सेवा । असावा उदात्त तू हा ॥ १२ ॥
 अंतिमाध्यायाची तींच परी । लिहिला असे चिठोन्यावरी ॥
 मनन केळे बहुतीं परीं । अवतरणिका तदंतरीं पिळेना ॥ १३ ॥
 गजाननरावादिकां मात कथिली । वाबासाहेबांसही तांच निवेदिली॥
 त्या सर्वांचो सछा पटिली । पाहिजे घडळी अवतरणिका ॥ १४ ॥
 वाबासाहेब मुदत घालिती । श्रीसाईं लीलेत प्रसिद्ध करिती ।
 मुदतीचे दिवस संपून जाती । तरी अवतरणिका अवतरेना ॥ १५ ॥
 हेमाद गोविंद सद्गुणखाणी । तन्मुखि वेदात भरी पाणी ॥
 ग्रंथीं प्रगटे प्रसाद वाणी । अङ्गुत करणी गुरुकुपेची ॥ १६ ॥
 सद्गुरु साईंभक्त अनंत । त्यांत कविरत्न हेमादपंत ॥
 तत्सम असेल जो प्रज्ञावंत । तोचि महंत करणार ती ॥ १७ ॥

१ ग्रंथकार आण्णासाहेब दाभोळकर; २ श्रीसाईंबाबा. ३ शिरडी
 संस्थान खजिनदार वाबासाहेब.

कुहुनचि अवतरणिका अवतरेना । खिन्नत्व आलें माङ्गिया मना ॥
केली दत्तंगुरुंची प्रार्थना । भाकिली करणा तयाची ॥ १८ ॥

मी पामर वुद्धिमंद । नसे विचार विद्यागंध ॥

कैसा येर्इल मज ओँवीप्रवंध । कवित्वअंध मी मुळचा ॥ १९ ॥

परी यास असे एक आधारू । सानकूल जैं श्रीदत्तंगुरु ॥

मशकाकरवी उचलविती मेरू । अधिकार योरु तयांचा ॥ २० ॥

पुनश्च प्रार्थी उमारमणा । कृपा उपजे सार्व नारायणा ॥

करी मम मतीसी प्रेरणा । अवतरणिकालेखना सत्वरी ॥ २१ ॥

शक्ति नसे कवित्व कराया । माझें पतिपांथ जाणें श्रीगुरुराया ।

घालूनि नती त्याचिया पाया । प्रवर्तें घटाया अवतरणिका ॥ २२ ॥

अवतरणिका ग्रंथ^१-खंड । करणार सार्वब्रह्मतुंड ।

तयाचें वैभव अद्भुत प्रचंड । माझें तोंड निमित्तमात्र ॥ २३ ॥

प्रथमाध्यायी मंगलाचरण । विघ्नहर्ता विश्वादिकारण ।

गौरीशंकर कंठमंडन । श्रीगजवदन नमियेला ॥ २४ ॥

जी अभिनव वाग्विलासिनी । चातुर्यकला कामिनी ।

ती श्री शारदा विश्वमोहिनी । इष्टार्थदायिनी नमियेली ॥ २५ ॥

कुलगुरु, आसेष्ट, गुरुजन, । सगुणावतार संतसज्जन ।

शरण्यसद्गुरु कैवल्य निधान । सार्वभगवान नमियेले ॥ २६ ॥

गोधूम^२पेषण कथा सांगान । महामारी पूर्णोपशमन ।

कैसे केले तें विशद करून । साइसामर्थ्य वर्णिले ॥ २७ ॥

प्रस्तुत ग्रंथ प्रयोजन । हेमाढपंत नामकरण ।

गुर्वानवश्यकता विवादखंडन । दर्शन हेमाढा द्वितीयाध्यायी ॥ २८ ॥

१ श्रीसार्वबाबा. २ श्री सार्वच्चरित ग्रंथाचा भाग; ३ गृह्ण; ४ दक्षेण.

ग्रंथलेखन अनुज्ञापन । कैसें आलें साइमुखांतुन ।
 रोहिल्याचें वृत्त कथन । केलें संपूर्ण तृतीयाध्यायीं ॥ २९ ॥
 जगच्चालक कंठाभरण । साधुसंताचें अवतरण ॥
 भूपंडळी किं कारण । केके विवरण विस्तारे ॥ ३० ॥
 दत्तावतार अन्निनंदन । साई साक्षाद्विरचन्दन ॥
 शिरडी क्षेत्री प्रथमागमन । वर्णन समग्र चतुर्थीं ॥ ३१ ॥
 शिरडी क्षेत्री गुप्त होऊन । युनश्च तेथें प्रगटून ॥
 सकळां केलें विस्मयापन । सधैन पाटीला सपवेत ॥ ३२ ॥
 गंगागिरादि संतर्संमेलन । स्वशिरीं वाहून दूरचें जीवन ॥
 कैसें निर्माण केलें उद्यान । निरूपण समस्त पंचमी ॥ ३३ ॥
 रामनवमी उत्सव थोर । बाढा बोवा कीर्तनकार ॥
 मशीदमाईजीर्णोद्धार । कथन सविस्तर घष्टाध्यायीं ॥ ३४ ॥
 बाबांचा समाधिखंडयोग । धोती पोती इत्यादि प्रयोग ॥
 बाबा हिंदू कीं यवन ढोंग । संतां तरंग अगाध ॥ ३५ ॥
 बाबांचा पेहराव, वर्तन, दवा, । चिळीम, जाती, धुनी दिवा ॥
 त्यांचा आजार त्यांची सेवा । अगम्य देखावा अवघाची ॥ ३६ ॥
 भागोजी शिंद्याची महाब्याधी । खापडेंसुत ग्रंथिज्वरौषधी ॥
 नाँना पंढरि दर्शन बुद्धि । कथिती सुधी सप्तमी ॥ ३७ ॥
 नरजन्माचें अपर्व महिमान । साईभैक्ष्यवृत्ति वर्णन ॥
 बार्यजावाईचें संतसेवन । भोजनविंदान बाबांचें ॥ ३८ ॥

१ इरचन्दन=कल्पवृक्ष; २ श्रीमंत; ३ चांग पाटील; ४ नाना-
 साहेब चादोरकर; ५ उत्तम आहे बुद्धि ज्यांची असे कवि हेमाडपंत; ६
 तात्यापाटील कोते शिरडीकर यांच्या मातुःश्री,

बाबा, तात्या, महाल्पसापती । रात्रीं तिघें पश्चिदींत निजती ॥
 बाबांची आगळी प्रीती । दोघांवरती समसमान ॥ ३९ ॥
 राहते ग्रामीचे खुशालचंद । बाबा शांति-ज्ञान-कंद ॥
 परस्परांचा प्रेमसंबंध । निरूपणानंद अष्टमाध्यायी ॥ ४० ॥
 तात्यासाहेब नूलकर । तात्या पाटील भक्तवर ॥
 एकांगलभौम गृहस्थ थोर । प्रायश्चित्त घोर आज्ञाभंगाचें ॥ ४१ ॥
 तंव महायज्ञ करवून । बाबा करीत भिक्षान्नसेवन ।
 भिक्षाधिकारसंपन्न लक्षण । करिती वर्णन चातुर्यें ॥ ४२ ॥
 बाबासाहेब तर्खंड श्रेष्ठ । कट्टे प्रार्थनासमाजिष्ठ ॥
 बनले साईंभक्तैकनिष्ठ । कथा उत्कृष्ट नवमाध्यायी ॥ ४३ ॥
 लांब अवधी हातचार । रुंद तशीच वीतभर ॥
 आठयास टांगिलेल्या फळीवर । शयन योगेश्वर बाबांचें ॥ ४४ ॥
 केव्हां शिरदींत पद पढलें । किती वर्षें वास्तव्य झालें ॥
 देहावसान कर्धीं घडलें । केलें निरूपण हृदयंगम ॥ ४५ ॥
 अंतरीं शांत निरीच्छस्थिती । वाहेर दावित पिशाचवृत्ती ।
 ढोकसंग्रह नित्य चित्तीं । अढळ पवृत्ती गुरुरायांची ॥ ४६ ॥
 वेदशास्त्र धर्मेलक्षण । परमार्थ आणि व्यवहार शिक्षण ।
 भक्ताभक्तचित्तपरीक्षण । हतवटी विलक्षण सद्गुरुंची ॥ ४७ ॥
 बाबांचें आसन बाबांचें ज्ञान । बाबांचें ध्यान बाबांचें स्थान ।
 त्यांचें सामर्थ्य आणि महिमान । कथन संपूर्ण दशमाध्यायी ॥ ४८ ॥
 सच्चिदानन्द स्वरूपस्थिती । दिगंत बाबांची प्रख्याती ।
 दॉकटर पंडितांचा प्रेमभक्ति । सादिकवृत्ती वर्णियेली ॥ ४९ ॥

कैसें केले अभ्राकर्षण । कैसी अनिलीं सत्ता विलक्षण ।
 अनलापासून संरक्षण । सुरस विवरण एकादर्शीं ॥ ५० ॥
 कोका, धुमाळ, निमोणकर । एक मामलेदार एक डॉक्टर ।
 प्रसंग भिन्न भिन्न प्रकार । वर्णिले मधुर वाणीने ॥ ५१ ॥
 नाशिक अग्निहोत्री मुळे संशयी । संत घोलपरामानुयायी ।
 त्यांची साइदर्शन नवलाई । द्वादशाध्यायीं निरूपिली ॥ ५२ ॥
 बाळाशिंषी हिमज्वरनाशन । केले कृष्णश्वाना दध्योदन देऊन ।
 बापूसाहेब महामारी शमन । केले चारून अक्रोड पिस्ते ॥ ५३ ॥
 आळंदी स्वामी कर्णरोगी । आशीर्वचनेंचि केले निरोगी ॥
 जुलाव पीडा काका भोगी । नाशिली भुइमुगी दाण्यानीं ॥ ५४ ॥
 हृष्याचे भक्त दत्तोपत । पोटशूळ व्याधिग्रस्त ॥
 आशीर्वादेंचि केले मुक्त । समस्त जनांदेखत ॥ ५५ ॥
 एका भिमाजी पाटलाला । कफक्षयाचा व्याधी जडला ॥
 उदी लावूनी रोग दबडीला । वृत्तांत वर्णिला त्रयोदर्शीं ॥ ५६ ॥
 नांदेडचे शेट पारशी रतनसी । विख्यात व्यापारी खिन्न मानसीं ॥
 पुत्रसंतान देऊनि त्यासी । हर्षकाशीं बसविले ॥ ५७ ॥
 मौलीसाहेब गुप्त संत । नांदेड शहरीं हपाली करीत ॥
 सार्वसंकेतवचें ज्ञात होत । कथा अङ्गुत चतुर्दशीं ॥ ५८ ॥
 नारदीय कीर्तनपद्धती । कथिती वावा दासगणूप्रती ॥
 चौळकरांचे फेटूनि घेती । व्रत चहा-सिंता त्यां पाजुनी ॥ ५९ ॥
 औरंगावादेहूनि पछी आली । मशिदींतील पछीस भेटली ।
 चुकचुकण्यावरून वार्ता कथिली । कथा निरूपिली पंचदशीं ॥ ६० ॥

१ काका महाजनी; २ नाशिकचे धुमाळ वकील; ३ नानासाहेब
 निमोणकर; ४ श्रीमंत बापूसाहेब बुटी. ५ काका महाजनी; ६ साखर.

संततीसंपत्तीसंपन्न । साई यशोदुदुभि परिसोन ।

एक गृहस्थ शिरडी लागून । आणे ब्रह्म ज्ञानप्राप्त्यर्थ ॥६१ ॥

तो इच्छी ब्रह्मप्राप्ती । त्यासि होआवी संसारविरक्ती ॥

सुट्टी पाहिजे धनासक्ती । प्रथम चित्तीं तयाच्या ॥ ६२ ॥

पांच रूपयांची उसनवारी । ज्या न देववे वावा क्षणभरीं ॥

ताटा असूनि वस्त्रांतरीं । कवणेपरी त्या ब्रह्म मिळे ॥ ६३ ॥

साईबोध शैली सुंदरा । हेमाढांची प्रसाद गिरा ॥

संयोग जैसा पयशर्करा । कथा मनोहरा घोडशीं ॥ ६४ ॥

पूर्व कथेचेंच अनुसंधान । ब्रह्मज्ञान विस्तारकथन ॥

धनकोभ याचें निःसंतान । वर्णन मधुर सप्तदशीं ॥ ६५ ॥

साठयांची गुरुचरित्रकथा । राधावार्हीं उपदेशवार्ता ॥

हेमाढांची अनुग्रहता । कथनकुशलता अष्टादशीं ॥ ६६ ॥

अनुग्रह कथेचा विस्तार । साई श्रीबोधानुसार ॥

केळा असे फार फार । विचार एकोनविंशतीं ॥ ६७ ॥

ईशावास्य भावाथबोधिनी । प्रारंभिली दासगणूनी ॥

त्यांत शंका उपजली मनीं । पुसिली त्यांनीं वावांना ॥ ६८ ॥

वावा म्हणती मोळकरीण । करीळ काकाची तनिवारण ।

सहुर महिमा असाधारण । गोड निरूपण विंशतीं ॥ ६९ ॥

एक प्रांताधिकारी सुलक्षण । दुसरे पाठणकर विचक्षण ॥

तिसरे एक वकीळ विलक्षण । अनुग्रहण तिघांचे एकविंशतीं ॥ ७० ॥

मशीदमाई भवतारका । तीव द्वारावती द्वारका ॥

वावा कथिती सकल लोकां । भावार्थ एकाही नकळे ॥ ७१ ॥

मशीद माईचे गुणवानिती । मिरीकर, वृट्टींचे अहिंदंश ठाळिती ॥
 अमीर सक्कराचा वात हरिती । वारिती अहिभय तयाचें ॥ ७२ ॥
 हेमाड वृथिकदंश संकट । इतरांवरचें उरंगारिष्ट ॥
 निवारीत अपमृत्यु दुर्घट । प्रसंग प्रगट द्वाविंशती ॥ ७३ ॥
 योगाभयाज्ञाचें शंकानिरसन । माधवरावाचें अहिंदंश निवारण ॥
 धुनी, इंधेन, अजाहनन । वर्णन केलें अतिरम्य ॥ ७४ ॥
 बडे बावाची बडेजाव । गुर्वाङ्गा निष्ठा अभाव ॥
 किती दिले तरी बहू हाव । अतृप्त स्वभाव मूळचा ॥ ७५ ॥
 काकांसाहेब भक्तश्रेष्ठ । गुर्वाङ्गीं परमैकनिष्ठ ॥
 सद्गुरुलीला कथन विशिष्ट । केलें उत्कृष्ट त्रयोविंशती ॥ ७६ ॥
 कुटाण्याचे निपित्त करून । हेमाडपंतां देती शिकवण ॥
 सद्गुरुस्मरण केळियावीण । विषयसेवन न करावा ॥ ७७ ॥
 अण्णा वावरे व मावशीबाई । कलह दोघांत लाविती साई ॥
 त्या विनोदप्रस्करीची नवाई । गाई कविवर्य चतुविंशती ॥ ७८ ॥
 भक्त दामूअण्णा कासार । अहमदनगरचे राहाणार ॥
 करू इच्छिती फार थोर । व्यापार कापूस तांदळाचा ॥ ७९ ॥
 उद्यमीं होईल हानी सत्य । आम्रफलसेवनीं प्राप्त अपत्य ॥
 वदती साई ज्ञानादित्य । विरूपण कृत्य पंचविंशती ॥ ८० ॥
 भक्त एक नामें पंत । अन्य संतानुग्रहीत ॥
 पटवून दिली त्यां खूण त्वरित । पंत प्रमोदित जाहले ॥ ८१ ॥
 हरिश्चंद्र पितळे भक्त । तदीय तनयापस्मारग्रस्त ॥
 कृपावकोकनेचि समस्त । रोग अस्त पावला ॥ ८२ ॥

१ कोपरगांवचे मामलतदार बाळासाहेब मिरीकर; २ सर्पदंश संकट;
 ३ शिरडीचे माधवराव देशपांडे; ४ काकासाहेब दीक्षित।

दिले पितळयास रूपये तीन । महणतीं पूर्वी दिले दोन ॥ ८३ ॥
 गवा बदती करी पूजन । रुचिर कथन सृष्टिशतीं ॥ ८३ ॥

भगवत पोथी हाती देऊन । आपण ध्यावी प्रसाद महणन ॥
 देती काका इच्छा घरून । भगवान देत तो माधवां ॥ ८४ ॥

विष्णु सहस्रनामाची पोथी । एका रामदाश्याचे पोध्यांत होती ॥
 त्या न कल्पत वाढा घेती । तीही देती माधवरावा ॥ ८५ ॥

विष्णुसहस्रनामाची पोथी देऊन । शामरौवावर अनुग्रहण ॥
 कैसे करिती साई दयाघन । कथा निरूपण समविंशतीं ॥ ८६ ॥

भक्त उखमीचंद मृनशी । चिढीचाई बन्हाणपुरवासी ॥
 मेघा ब्राह्मण पुण्यराशी । पातले चरणासी बाबांच्या ॥ ८७ ॥

समी देऊनि सवां दृष्टांत । देत त्याची प्रचीत जागरांत ॥
 सदृश माडलीची अगम्य मात । प्रेमे कथित अष्टाविंशतीं ॥ ८८ ॥

पद्मदेशीचा भजनी मेळा । शिरडी क्षेत्री झाला गोळा ॥
 वशाया दानोदार्य सोहळा । भोळा शंकर बाबांचा ॥ ८९ ॥

खुनाथराव तेंदुलकर । तत्त्वनय परीक्षा प्रकार ।
 खांचो पेनशन चिंता दूर । मनोहर लीला बाबांची ॥ ९० ॥

भक्त ठांकटर कॅप्टन हटे । साई चरणी प्रेम पोर्टे ॥
 दिले स्वमर्दर्शन पहांटे । कथानक गोपटे एकोनत्रिंशतीं ॥ ९१ ॥

समंशुंग देवी उपासक । कोणो काळाजी वैद्यनामक ॥
 देवी देत त्या दृष्टांत एक । संतनायक साई पहावे ॥ ९२ ॥

१ काका महाजनी; २ श्री साईबाबा; ३ माधवराव देशपांडे शिर-
 गीकर; ४ माधवराव देशपांडे शिरडीकर. ५ माधवरावांस बाबा “शामा,”
 “शामराव” असें महणत; शामा+अंबा=शामांबा=माधवराव देशपांडे
 गांवी शाई; ६ समंशुंग देवीचे स्वान वर्णी गांवी शाहे.

शामांवानें त्याच देवीस । केळा होता एक नवस ।
 शामा नवस फेढाया वणीस । जाई तीस वर्षांनीं ॥ ९३ ॥
 राहत्याचे शेठ चंदखुशाल । पंजाबी ब्राह्मण रायलाल ।
 स्वग्री दोघां “शिगडीस चल” । हे साईबोल कथन त्रिंशतीं ॥ ९४ ॥
 विजयानंद यति मद्रासी । निघे जावया सरस-मानंसी ।
 ठेवून घेतला निजपदापाशीं । श्रीहृषीकेशी वावानीं ॥ ९५ ॥
 भक्त शार्ल मानकर । साइपदांबुज-मधुकर ।
 हिंस्क्रूर व्याघ्रोदार । कथन सुंदर एकत्रिंशतीं ॥ ९६ ॥
 आम्ही चौघे सज्जनसंत । देव शोधार्थ रानी हिंडत ।
 मी होताच अभिमानगळित । दर्शन देत मज गुरुराय ॥ ९७ ॥
 उपोषण करणार गोखलेवाई । अशीच दुजी कथा साई ।
 सांगत स्वमुखें त्याची नवाई । हेमाड गाझ द्वात्रिंशतीं ॥ ९८ ॥
 नारायण जानीचे मित्रास । जाहला एकाएकीं वृश्चिकदंश ।
 एका भक्ताचे कन्यकेस । दिधका त्रास ज्वरानें ॥ ९९ ॥
 चांदोरकरसुतेस भारी । प्रसूतिवेदना करी घावरी ।
 ज्ञानी स्वतः दुःखित अंतरीं । तिळभरी सुचेना कोणाळा ॥ १०० ॥
 कुलकणीसाहेब भक्तवर । बाळा वुवा भजनकार ।
 उदी प्रभाव बलवत्तर । कळला खरोखर सर्वांना ॥ १०१ ॥
 भक्त द्वीभाऊ कर्णीक । श्रद्धावंत अति भाविक ॥
 त्यांच्या दक्षिणेची कथा मोहक । बोधप्रदायक । त्रयस्त्रिंशतीं ॥ १०२ ॥
 मालेगांवचे एक डाक्टर । पुतण्या हाडचावणे अति जर्जर ॥ १०३ ॥
 पिण्डे डाक्टर भक्त भयंकर । पीडित दुर्धर नारूनें ॥ १०३ ॥
 बापाजी श्री शिरडीकर । ग्रंथिज्वरे कुटुंब जर्जर ॥
 एक इराणी लहान पोर । व्यथित घोर आंकडीनें ॥ १०४ ॥

मुंहेचे एक गृहस्थ । मुतखद्यानें अस्यावस्थ ॥
 मुंहेचे एक प्रभु कायस्थ । कुटुंबग्रस्त प्रसूति रोगे ॥ १०५ ॥
 उपरिनिर्दिष्ट व्याधुन्चाटन । केवळ उदीस्पर्शे करून ॥
 शाले न लागतां क्षण । निरूपण रसाळ चतुस्त्रिंशती ॥ १०६ ॥
 महाजनींचे मित्र एक । निर्गुणाचे पूर्ण भजक ॥
 ते बनले मूर्तिपूजक । दर्शनैक मात्रे करूनी ॥ १०७ ॥
 घरमसी जेठाभाई ठक्कर । मुंहेचे एक सॉलिसिटर ॥
 मुवीज द्राक्षे निर्विज सत्वर । करून गुरुवर त्या देती ॥ १०८ ॥
 वांद्रयाचे एक कायस्थ । त्यां नीद नये स्वस्थ ॥
 बाळ पाटील नेवासस्थ । उदी प्रचीत पंचत्रिंशती ॥ १०९ ॥
 गोपांतकस्थ गृहस्थ दोन । नवस करिती भिन्न भिन्न ।
 एक सेवावृत्ती लागून । दुजा स्तेनं शोधार्थ ॥ ११० ॥
 दोघांनाही नवस विस्मृती । साई समर्थ देती स्मृती ।
 त्रिकाळ ज्ञान ब्रह्मांडव्याप्ती । कीर्ती कोण वर्णील ॥ १११ ॥
 औरंगावाद सखाराम जाया । पुत्रार्थ धावे साईचे पाया ।
 इच्छापूर्ति श्रीफळ देउनिया । कथन कथाशया पद्त्रिंशती ॥ ११२ ॥
 चावडी समारंभ सोहळा । इतरत्र पाहण्या मिळे विरळा ।
 हेमाड वर्णिती पाहूनि ढोळां । कथा रसाळा सप्तत्रिंशती ॥ ११३ ॥
 हंडीपाजी पदार्थ भिन्न । शिजवुन करिती नाना पकवान ॥
 देती सर्वा प्रसाद भोजन । वणन मनोहर अष्टत्रिंशती ॥ ११४ ॥
 “ तद्विद्वि प्रणिपातेन ” । या गीता श्लोकाचें विवरण ॥
 सांगती चांदोरकरा लागून । संस्कृताभिमान हरावया ॥ ११५ ॥

दृष्टान् देऽनि संतनूपनी । बापुसाहेव बुद्धी प्रती ॥
 मंदोर बांधण्या आज्ञापिती । एकोनचत्वारिंशती वृत्तांत ॥ ११६ ॥
 मातुःश्रीचें व्रतोद्यापन । देवं घालिती ब्राह्मण भोजन ॥
 बाबांस देती निमंत्रण । पत्रलेखन करुनिया ॥ ११७ ॥
 यतिवेष धारण करुन । तद्विनि येती विभूती तीन ॥
 ब्राह्मणा सपवेत जाती जेवून । न कळे विंदान गुरुरायाचे ॥ ११८ ॥
 दृष्टान् देऽनि हेमाडास । बाबा येती भोजनास ॥
 छवीरूपी धरुनि वेष । वर्णन सुरस चत्वारिंशती ॥ ११९ ॥
 छवीचीच कथा विस्तारुन । सांगती कवी भक्तालागून ॥
 सहुरुचें अतर्क्य महिमान । निरूपण रमणीय रसाक्ष ॥ १२० ॥
 धारण करुनी रुद्रावतार । शोती लाल खदिरांगार ॥
 करिती गालींचा भडिमार । क्रोधें देवावर श्रीसाई ॥ १२१ ॥
 “नित्य नेमें श्री ज्ञानेश्वरी । वाच” म्हणती साई श्रीहरी ॥
 स्वर्णीं कथिती वाचनाची परी । हेमाड विवरी एकचत्वारिंशती ॥ १२२ ॥
 भक्त दात्यांची त्रिपुंद्र लेपना । साईनिधन पूर्वसूचना ॥
 चुकविले रामचंद्र निधना । तैसेच परणा तात्यांच्छा ॥ १२३ ॥
 साईसहुरु निर्याण वार्ता । उपत्रवी श्रोतयां उद्दिग्नता ॥
 व्याकूल करी हेमाड चित्ता । कथा पुनीता द्विचत्वारिंशती ॥ १२४ ॥
 बाबांचा निधनवृत्तांत । पूर्वाध्यार्थीं अपूर्ण निभ्रांत ॥
 तोचि संपूर्ण हेमाडपंत । करीत त्रिचतुर्थत्वारिंशती ॥ १२५ ॥

१. बालकृष्ण विश्वनाथ देव; २. बालकृष्ण विश्वनाथ देव; ३
 रामचंद्र पाटील शिरडीकर; ४ तात्या पाटील कोते शिरडीवर;

कशं काकासाहेब दीक्षित । काका व माधवा सपवेत ।
दावीत असतां नाथ भागवत । शंकित मानसी जाहले ॥ १२६ ॥

माधवराव शंका निरसित । ममाधान न पर्वे दीक्षित चित्त ॥
आनंदराव पाखाठे स्वप्न कथित । करीत निरसन शंकेचें ॥ १२७ ॥

आद्यास टांगिल्या फळीवरी । महाक्षसापती का न निद्रा करी ॥
साई समर्थ शंका निवारी । कथा कुसरी पंचत्वारिंशती ॥ १२८ ॥

जागीच बसून अट्ठन सर्वत्र । दावीत जना चमलृतिसत्र ॥
काशी गया गमन विचित्र । अद्भुत चरित्र बाबाचें ॥ १२९ ॥

बांदोरकर सूनु लग्न पर्वणी । शामास जाण्या कथि संतमणी ॥
शामा देखे बाबा ईक्षणी । गयापट्टणी छविरूपे ॥ १३० ॥

अजदूय पूर्व जन्मकथन । करिती स्वमुखे साइत्रिनयन ॥
स्थ, पधुर, पवित्र गहन । कथावर्णन षट्चत्वारिंशती ॥ १३१ ॥

ऐसीच एक अहिमंडुकाची । किंवा लोभी धनको रिणकोची ॥
पूर्वपीठिका कथिती साची । सांइविरिंची हरीहर ॥ १३२ ॥

वैर, हस्या आणि क्रुण । फेढण्याकारणे पुनर्जनन ॥
करविती बाबा कथामृतपान । हृष्य कथन सप्तचत्वारिंशती ॥ १३३ ॥

एक शेवडे भक्तप्रवर । एक अभाविक सपटणेकर ॥
एकाचा वकिली परीक्षा प्रकार । कुपा दुजावर अष्टचत्वारिंशती ॥ १३४ ॥

सी कान्होबा मुंबईनिवासी । स्वामी सोमदेव कुटिल मानसी ॥
संत परीक्षणार्थ श्री शैलेंधीसी । आले अभिमानासी धरूनिया ॥ १३५ ॥

दर्शन खेवो मनोगत कथिलें । दोघे तत्काळ छज्जित झाले ॥
साई चरणी चित्त वेघलें । पाप निमालें जन्मातरीचे ॥ १३६ ॥

१ काका महाजनी; २ माधवराव देशपाडे; ३ हिंडणे फिरणे ४

श्री शिरडी; ५ होतांच.

बाबासनिध बसले असतां । स्त्रीरूप देखुनि विकारवशता ॥
उपजे चांदोरकराचे चित्ता । वर्णिली वार्ता एकोनपंचाशती ॥ १३७ ॥

“ तद्विद्धि प्रणिपातेन ” । याचाच अर्थ विस्तारूप ॥
करिती त्याचेच समर्थन । रघुनाथनंदन पंचशती ॥ १३८ ॥

दीक्षित हरी सिताराम । भक्त धुरंधर बालाराम ॥
नांदेड वकील पुंडलिक नाम । शिरडी प्रथम पातले कैसे ॥ १३९ ॥

एकेकाची कथा अद्भुत । श्रवणीं श्रोते होत विस्मित ॥
भक्तमनोदधि उच्चबळत । वृत्त वर्णिती एकपंचाशती ॥ १४० ॥

करून ग्रंथसिंहावलोकन । मागून घेत पसायदान ॥
खलाचें खलत्व घालवून । सज्जन संरक्षण करावें ॥ १४१ ॥

सद्गुरुचरणीं लीन होऊन । मस्तक लेखणी अर्पण करून ॥
सर्व ग्रंथ संपवून । कृताथे लेखन द्विपंचाशती ॥ १४२ ॥

ऐं श्री साइसच्चरिताध्याय । पूर्ण करिती गोविंदराय ॥
प्रेमे दुनि त्यांचे पाय । नमितों गुरुपाय विश्वाची ॥ १४३ ॥

अध्यायाध्यायसार कथिका । तिळाच वदती अवतरणिका ॥
कैवल्यपुरीची सत्पथिका । मुमुक्षु रसिका जी होय ॥ १४४ ॥

शत्यास रक्टयाचा पदर । महणूनि करितिळ अब्हेर ॥
परि द्वास विनती एकवार । चतुर श्रोतीं परिसावी ॥ १४५ ॥

शेळाना शिशु, गोंडस नीट । वाधावीना वार्हट दीट ॥
अवतरणिका ही काळीतीट । बौळ, धीट त्या लावी ॥ १४६ ॥

ग्रंथ सुंदर घडूस अन्न । अध्यायार्थ पदार्थ भिन्न ॥
अशेष पचना तक्रपान । तद्रुत्लेखन अवतरणिका ॥ १४७ ॥

ग्रथ सुरभि सदाफला । अध्यायावयव शुचि विमला ॥
 दृष्ट न व्हावी, घालि गळां । दिरुमणि माळा अवतरणिका ॥ १४८ ॥
 असो आता अध्यायपद्धती । पंत हेमाड जी आचरिती ॥ जापहि छु
 ती कथितों यथामती । सादर श्रोतीं परिसावी ॥ १४९ ॥
 प्रथमारंभीं सद्गुरुस्तवन । नंतर करिती बेदांत निरूपण ॥
 साइ ब्रह्मस्वरूप वर्णन । अनुभवकथन तदनंतर ॥ १५० ॥
 मुळचेच हेमाड व्युत्पन्न । त्यांत सद्गुरुसाइ प्रसन्न ॥
 तत्क्षणि केले प्रतिभासंपन्न । ग्रंथ पक्कान्न निर्माविया ॥ १५१ ॥
 जैं अनुभवितील याची गोडी । बंद तैच जन्मपरणनाडी ॥
 निर्वाण पदाची वतनवाडी । अक्षय्य जोडी मिळेळ ॥ १५२ ॥
 हेमाढांची रसाळ वाचा । साइप्रसादकाभ साचा ॥
 योग पथइक्षुरसाचा । ग्रंथाचा थाट काय वर्तावा ॥ १५३ ॥
 असतील बहुत ग्रंथकार । नये प्रसाद वाणीचा अधिकार ॥
 जैं लाधे सद्गुरु साचार । विश्वाधार रमापती ॥ १५४ ॥
 जरी केलें विद्याध्ययन । न निपजे ऐसें ग्रंथलेखन ॥
 सद्गुरु कृपेवांचून । सत्य वचन त्रिवार ॥ १५५ ॥
 कोण वानील श्रीसाहंसच्चरिता । किती अनुपम ग्रंथ योग्यता ॥
 जाघला हेमाडपंतासम कर्ता । परम सौभाग्यता मुमुक्षूंची ॥ १५६ ॥
 यावत् ग्रंथ महीतळीं । तावत् कीर्तीं भूमंडळीं ।
 गेविदरायें केली दिवाळीं ॥ वेळीच मुमुक्षू कारणें ॥ १५७ ॥
 ग्रंथ वाप धन्य धन्य । साई सद्गुरु प्रसादजन्य ।
 मुमुक्षु जीवां होईल मान्य । विचार दैन्य फेडील ॥ १५८ ॥

अनंतजन्मीचा सुकृत ठेवा । महणून घडली साई सेवा ।
मिळाळा मधुर गोविंदरावा । मेवा ग्रंथलेखनाचा ॥ १६९ ॥

पंत हेमाढ कटे भक्त । कवि, वेदांत-विद्यासक्त ।
साई सद्गुरु पदानुरक्त । दिवानक्त असती की ॥ १७० ॥

वेदांत विषय अति गहन । विरक्ति भक्ति ज्ञान जोड घेऊन ।
ऐसा ग्रंथ करणे निर्माण । गुरुकृपेवीण दुर्घट ॥ १७१ ॥

अध्याय नजहत हीं हेमकोंदणे । जडिली त्यांत कथा मोळरत्ने ।
त्यांतील अर्थ प्रभा किरणे । महा प्रयत्ने गोविंदराये ॥ १७२ ॥

नाना अध्याय सुगंध सुमनपाळा । अपीतसे श्री साई सद्गुरु गवा
गोविंद पती प्रेमल वाळा । निर्मळ भावे करूनी ॥ १७३ ॥

नाना अध्याय शुद्ध हेमकुंभ । त्यांत श्री साईच्चरित गंगांभ ।
भरूनि ठेविती रघुनाथिंभ । मुमुक्षुदंभ दवडावया ॥ १७४ ॥

नाना ग्रंथ रणांगण नभ । उभविती अध्याय यशस्तंभ ।
मर्दुनि असुर दर्पाभिमानदंभ । रघुनाथिंभ मति खड्गे ॥ १७५ ॥

ग्रंथ रत्नजडित पंचारती । अध्याय कथार्थ स्नेहसूत्र ज्योती ।
विरक्ति शांति घेऊन येती । संतनृपती ओंवाळण्या ॥ १७६ ॥

ग्रंथमाया विश्वपोहिनी । अध्याय वाहू ऊच उभवुनी ।
कथार्थ-केयूर-काय शुगारूनी । सज्ज आळिंगनि साइब्रह्मा ॥ १७७ ॥

साइ सच्चरित ग्रंथ सग्राट् । अध्याय रम्य चतुर भाट ।
अद्धा, ज्ञान, वेदांत, थाट । वैभव अफाट वानिताती ॥ १७८ ॥

साइसच्चरित परमार्थ हाट । एकेक अध्याय त्यांतील पेठ ।
अनुभव कथा वस्तु दाट । रचित्या नीट कविवये ॥ १७९ ॥

ग्रेयं गंगापात्रं विराट् । अध्यायं रचना सुबक घाट ।
 कथा रसामृतं प्रवाह अचाट । सामर्थ्यं अफाट गुरुकृपेचें ॥ १७० ॥
 ग्रंथं नव्हे हा कल्पवृक्ष । संसारजना वाटे रुक्ष ॥
 मुमुक्षु भाविकां केवळ मोक्ष । अनुभवं प्रत्यक्षं पहावा ॥ १७१ ॥
 यासचि महणावें खरें स्मारक । जें संसृतितम् तापहारक ॥
 मोहमाया निरयं तारक । शांतिदायक अक्षटय ॥ १७२ ॥
 ग्रंथकारराव गोविंद । साइसद्गुरु पदारविंद ॥
 नित्यं नवा मंधु मकरंद । चाखित मिलिद होऊनी ॥ १७३ ॥
 उपनामं जयांचें दाभोळकर । आंग्लप्रभू सेवातत्पर ॥
 विद्या, विनय, आचारविचार । अधिकारसंपन्नं जे असती ॥ १७४ ॥
 रखुमावाईं तयांची गृहिणी । सुशील भाविक सद्गुणखाणी ॥
 पतिपरायण विनतवाणी । साईंचरणीं दृढभाव ॥ १७५ ॥
 वेंगुल्या संनिधि “ दापोळी ” । मूळवस्ती तेथ जाइली ॥
 “ केळवे ” ग्रामीं नंतर केळी । वस्ती वाडवडिलीं कर्वीच्या ॥ १७६ ॥
 शके सतराशें एक्यायशीं । शुक्लं पंचमी मृगशिर मासीं ॥
 रघुनाथ भार्या लक्ष्मीच्या कुशीं । जन्मती पुण्यराशी गोविंद ॥ १७७ ॥
 गौड सारस्वत ब्राह्मण जाती । गोत्रं भारद्वाज वयं संसृती ॥
 आषाढ शुक्ल नवमी । दिवंगति अठराशें एकावनीं ॥ १७८ ॥
 शके अठराशें चवेचाळिसीं । ग्रंथ आरंभिला चैत्रमासीं ।
 वावन्नाध्याय ज्येष्ठमासीं । शके एकावनीं पूर्ण केलें ॥ १७९ ॥

१ सत्तर (वय ७० वर्षाचें); २ निधन, मृत्यु; ३ शके अठराशें एकावन ज्येष्ठमासात.

गोविंदरावा एकचि सुत । पांच दुहिता, चार विवाहित ।
 सुत विवाहित वैद्यक शिकत । सुता अविवाहित शिके तेंची ॥ १८० ॥
 आतां कथितों पारायण पद्धती । तैसीच सप्ताहाची सुगमरीती ।
 दिधळी गुरुचरित्रीं वा अन्य प्रंथीं । कृपावधान श्रोतीं ध्यावें ॥ १८१ ॥
 चोखट करूनी अंतःकरण । भक्तिभावें करावें पारायण ।
 एक, द्वि, वा त्र्यहनिं करावें पूर्ण । साइ नारायण तोषेळ ॥ १८२ ॥
 अथवा करावा सप्ताह गोड । मिळेळ पुण्य संपत्तीची जोड ।
 साई पुरवील मनीचें कोड । भवभय मोड होईल ॥ १८३ ॥
 प्रारंभ करावा गुरुवासरीं । उषःकालीं स्नानानंतरीं ।
 ब्रसावें आपुल्या आसनावरी । उरकुनी सत्वरी नित्यकर्म ॥ १८४ ॥
 मंडप घाळावा रम्य विस्तीर्ण । रंभा, कर्दळी, वसनादि करून ॥
 उपरि सुंदर आच्छादन । घालून विभूषित करावा ॥ १८५ ॥
 त्यांत करावें उच्चासन । भोवती काढाव्या भिन्न भिन्न ॥
 गवल्लथा रंगपूर्ण । नयन सुभग असाव्या ॥ १८६ ॥
 साईसद्गुरु प्रतिमा करून । अथवा सुंदर छवी घेऊन ॥
 उच्चासनीं ठेवावी जपून । करूनि वंदन प्रेमभावें ॥ १८७ ॥
 चीनां शुकीं थ बांधोनी । सद्गुरु सन्निध त्या ठेवून ॥
 पंचोपचारे उभयां पूजुनी । आरंभ वाचनीं करावा ॥ १८८ ॥
 व्रतस्थ राहावें अष्ट वासर । करावा गोरस वा फलाहार ॥
 अथवा भर्जित धान्य प्रकार । नक्त रुचिर वा एकभुक्त ॥ १८९ ॥
 प्राची दिशीं मुख करून । सद्गुरुमूर्तीं मर्नी आठवून ॥
 करावें स्वस्थ मनें करून । ग्रंथ वाचन मोदभरें ॥ १९० ॥

अष्टु, अष्टु, आणि सप्त, । अष्टु, षट्, अष्टु, सप्त, ॥
एवं पाठ करावा दिन सप्त । अवतरणिका फक्त अष्टमाहनीं ॥ १९१ ॥

अष्टमदिनीं व्रतपारणा । करुनि नैवेद्य साइनारायणा ॥
सुग्रास भोजन आसेष्ट, ब्राह्मणा । दक्षिणा यथाशक्ती त्याघावी ॥ १९२ ॥

अवतूनि वैदिक ब्राह्मणा । करावी निशीं वेदघोषणा ।
यथ शर्करापान, संभावना । देऊन तन्मना निवावे ॥ १९३ ॥

अंतीं वंदूनि सद्गुरुचरणा । अर्पावी त्या उचित दक्षिणा ।
घाढावी ती भांडारभुवेना । संस्थान निधि वर्धना कारणे ॥ १९४ ॥

येणें तोषेल साईं भगवान । देर्झल भक्ता पसायदान ।
छेदिल भवभय लेलिहैन । दावील निधान मोक्षाचें ॥ १९५ ॥

श्रोते संत माहेरघर । पहो, पढेल अवतरणिका विसर ।
घावी ग्रथार्थावर नजर । विनवी किंकर पायातें ॥ १९६ ॥

श्रोते सज्जन कृतांत काळ । असो दासावर दया अढळ ।
ठेबुनि तुमच्या चरणीं भाळ । प्रार्थी बाळ बावांचा ॥ १९७ ॥

उणें अधिक असेल जें जें । तें तें द्यावें मजला माझें ।
सार घेऊनि चित्त विराजे । ऐसें कीजे श्रोतीं तुम्हीं ॥ १९८ ॥

नमो साईं शिवनंदना । नमो साईं कमळासना ।
नमो साईं मदुसूदना । पंचवँदना साईं नमो ॥ १९९ ॥

नमो साईं अत्रिनंदना । नमो साईं पांकशासना ।
नमो साईं निशारँमणा । वन्दिन नारायणा साईं नमो ॥ २०० ॥

१ शरडी संस्थानच्या खजिनदाराच्या घरी; २ साप; ३ ब्रह्मदेव;

४ शंकर; ५ दत्त; ६ ईद्र; ७ चंद्र.

नमो साई रुक्मिणीवरा । नमो साई चिदभासकरा ।

नमो साई ज्ञानसागरा । ज्ञानेश्वरा श्री-साई नमो ॥ २०१ ॥

अवतरणिका वाक्पुष्पांजली । तैसीच नपन नामावली ।

प्रार्थी अर्पुनि गुरुपदकमली । साई माडली संतोषो ॥ २०२ ॥

इति श्रीसाई सद्गुरु प्रेरिते । दास बाबा बाळ विरचिते ।

श्री साई समर्थ सच्चरिते । अवतरणिका

नाम त्रिपंचाशत्तमोध्यायः संपूर्णः ॥

॥ श्री साईनाथार्पणमस्तु ॥

॥ शुभं भवतु ॥

॥ ३१८ ॥ श्रीसाई लीला श्रीसाई लीला

॥ ३१९ ॥ श्रीसाई लीला श्रीसाई लीला

॥ ३२० ॥ श्रीसाई लीला श्रीसाई लीला

॥ ३२१ ॥ श्रीसाई लीला श्रीसाई लीला

॥ ३२२ ॥ श्रीसाई लीला श्रीसाई लीला

॥ ३२३ ॥ श्रीसाई लीला श्रीसाई लीला

॥ ३२४ ॥ श्रीसाई लीला श्रीसाई लीला

॥ ३२५ ॥ श्रीसाई लीला श्रीसाई लीला

॥ ३२६ ॥ श्रीसाई लीला श्रीसाई लीला

॥ ३२७ ॥ श्रीसाई लीला श्रीसाई लीला

॥ ३२८ ॥ श्रीसाई लीला श्रीसाई लीला

१ श्रीसाईंलीलेचा वर्षारंभ चैत्र महिन्याचे अंकापासून आहे. नवीन वर्गणीदारांस वर्षारंभापासून अंक घ्यावे लागतील.

२ पत्ता बदलणे झाल्यास लगेच आम्हांस कळवावें. बदललेला पत्ता न कळविल्यामुळे किंत्येक वेळां अंक गहाळ होतात.

३ अंकासंबंधी पत्रव्यवहार आमचेकडे करावा.

४ लेखासंबंधी पत्रव्यवहार संपादक व प्रकाशकांकडे करावा.

वार्षिक वर्गणी.

वार्षिक वर्गणी टपाळ खर्चासह मनिझॉर्डरने अगाऊ रु. ३।=, व्ही. वी. ने रु. ३॥, फुटकळ अंक ।= मागील अंकास शिळुक असल्यास ॥-

व्यवस्थापक—श्रीसाईंलीला

लेखकांकरितां

१. श्रीसाईंलीलेत प्रसिद्धीसाठी पाठविलेला लेख अथवा कविता काग-
जाचा एका बाजूवर, मार्जिन सोडून, सुवाच्य बाल्बोध लिपीत असावी. पेन्सिलीने
किंवा कागदाचे दोन्हीं बाजूस लिहिलेला मजकूर छापण्यास फार त्रास पडतो.

२. लिखाणासोबत पूर्ण नांव व पत्ता दिला पाहिजे. नांव प्रसिद्ध
करितां टोपण नांवाखाली प्रसिद्ध द्यावयाची असल्यास त्याप्रमाणे कळवावें.

३. लेख अथवा कविता हाती आल्यानंतर १ महिन्यांत पसंति
आग नापसंति कळविली जाईल. पसंति कळविल्यानंतर, आम्हांला कळ-
विल्याशिवाय लेखकांनी तो मजकूर दुसरीकडे छापविण्यास देऊ नये.

४. लेखांत योग्य तो फेरफार करण्याचा अधिकार आमचेकडे
राहील. येईल तसा शब्दशः प्रसिद्ध करण्याची हमी आम्ही घेत नाहीं.

५. लेखासोबत पुरेसे पोस्टेज आल्यास, नापसंत लेख परत करूं.

प्रकाशक—श्रीसाईंलीला

श्री साईलीला.

Register No. B. 1728.

सर्व प्रकारने मेंदूचे विकारांवर जाग्रण व मानसिक
श्रम करणाऱ्यांस अत्यंत उपयोगी

नकलेबद्दल] ब्राह्मी तेल [सावध रहावें.
बाळबाळंतिणीकरितां औषधें

बाळंत काढा नं. १ पहिल्या दहा दिवसांचा ८१४; बाळंत काढा
नं. २ दहा दिवसांनंतर ८१४; बाळकडूः—मूळ जन्मल्यापासून देण्यास
योग्य ८८; कुमारी आसव लहान मुलांकरितां ८१२.

सतत २५ वर्षे लोकादरास पात्र झाकेलें, कोणत्याही
ऋतुंत घेण्यास योग्य, अत्यंत मधुर व आरोग्यदायक

एक रत्तल १८१० } } द्राक्षासव { अर्धा रत्तल ८१४
दीड रत्तल २६४ } } ट. ख. पॅ. नि.

शिवाय आमचे कारखान्यांत टिकाऊ तयार काढे, आसवे, अरिष्टे, खस्मे
वगैरे ५०० वर औषधे तयार आहेत. त्यांचे माहितीचा मोठा क्याटलाग व
प्रकृतिमान भरून पाठविण्याकरिता “हण-पत्रिका” हीं सात आण्याची
तिकिटे आली असता पाठवू.

दत्तात्रय कृष्ण सांडू ब्रदर्स

आयोषधी कारखाना, चेंवूर जि. ठाणे.

ट. नं. ८७०२४ X २२२७८. दुकान दवाखाना ठाकुरद्वार मुंबई नं० २.

हे पुस्तक श्रीलक्ष्मीनारायण छापखाना, ३६४ ठाकुरद्वार, मुंबई

येथे अनंत आत्माराम मोरमकर यांनी छापून
रा. आ. तर्खड यांनी ५ सेंट मार्टिन्स रोड, वांद्रे येथे प्रसिद्ध केले.